

عدالت پژوهی در جامعه‌شناسی ایران؛ مرور نظام‌مند پایان‌نامه‌ها *

محمود نوائی لوسانی^۱، محمدجواد زاهدی مازندرانی^۲، فرهاد نصرتی نژاد^۳، سعید گودرزی^۴

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۷، تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۱۰/۰۳)

چکیده

عدالت موضوع مهم اجتماعی و عدالت‌پژوهی کنش ضروری علوم انسانی است. عدالت‌پژوهی، مطالعه علمی و روش‌مند عدالت برای تغییر اجتماعی و کاربردی بودن یا تحقیق نظری و غیرکاربردی است که در حوزه‌های مبانی و روش‌شناسی عدالت‌پژوهی و نظریه‌پردازی و اجرای عدالت انجام می‌شود. در این پژوهش، پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی رشته جامعه‌شناسی دانشگاه‌های برتر ایران با روش مرور نظام‌مند تحلیل شده‌اند. یافته‌ها بیانگر رتبه ششم علوم اجتماعی و عدالت جامعه‌ی بین رشته‌ها و موضوع‌های علوم انسانی است. کمیت عدالت‌پژوهی با تدوین نظام مسائل، تحلیل و ارزیابی موقعیت مسئله عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی و نقش دولت‌ها و گفتمان‌های عدالت‌خواهی و کیفیت آن با تقویت ابعاد روش‌شناختی، توازن راهبردهای پژوهش، تحقیقات کاربردی، توازن ابعاد عدالت‌پژوهی و هماهنگی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی پایان‌نامه‌ها بیشتر می‌شود. مهمترین فرصت عدالت‌پژوهی برای جامعه‌شناسی، ساماندهی مفاهیم مربوط به عدالت است اما کم‌توجهی جامعه‌شناسی به عدالت‌پژوهی تهدیدی است که پژوهش‌های معناشناختی عدالت و بازگشت نگاه هنجاری جامعه‌شناسی به عدالت راه‌حل آن است.

کلیدواژه‌ها: عدالت، عدالت‌پژوهی، عدالت جامعه‌ی، مرور نظام‌مند پایان‌نامه‌ها، ارزش اجتماعی

* مقاله علمی پژوهشی؛ Doi: <http://10.22034/JSI.2024.2018145.1686>

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
m.navaei@student.pnu.ac.ir

۲. استاد، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
m_zahedi@pnu.ac.ir

۳. دانشیار، گروه رفاه اجتماعی، دانشگاه علوم توانبخشی و سلامت اجتماعی، تهران، ایران
fa.nosratinejad@uswr.ac.ir

۴. استادیار، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
sgoodarzi1355@pnu.ac.ir

مقدمه

زندگی اجتماعی به مثابه چارچوب اصلی مباحث جامعه‌شناسی، موضوع‌های مختلف و متفاوتی را شامل می‌شود که یکی از مهمترین آنها عدالت است. عدالت که از منظر رویه‌ای، بهترین شیوه انجام کار و از نگاه غایتی، بهترین و نیکوترین چشم‌انداز در جامعه است، برای استقرار و همه‌گیری به نگاه عالمانه و دقیق نیازمند است. از گذشته‌های دور، عدالت مسئله‌ای هنجاری در عرصه علم بود اما تفکر در معنا و اهمیت و شناسایی هنجارها و اصول آن، تنها توجه فیلسوفان را به خود جلب کرده بود. با رشد و گسترش جوامع و پیچیدگی وظایف و عرصه‌های مختلف، هرچند هنوز هم فلسفه عهده‌دار تفکر در معنای عدالت است؛ اما عالمان اجتماع، سازمان‌ها، اقتصاد، حقوق و سایر عرصه‌های دانش انسانی نیز وارد فعالیت عدالت‌پژوهی شده‌اند (لایبگ^۱ و سائر^۲، ۲۰۱۶).

جستجوی علل تیره‌بختی‌های بشر و شیوه‌های برقراری عدالت در جهان همواره آرزو و اهتمام جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسان بوده است (شارون، ۱۳۹۷) اما برای ایجاد تغییرات و دستیابی به جامعه خوب باید فراتر از تکیه بر افراد خوب [جامعه‌شناسان عدالت‌پژوه و عدالت‌خواه و سیاستمداران و حکمرانان خیرخواه] به نهادهای کارآمد و خوب نیز توجه شود. دانشگاه به مثابه مرکز آموزش و پژوهش همواره یکی از مهمترین نهادهای اجتماعی جوامع جدید بوده که امکان تحول در جامعه را فراهم کرده است (بلا^۳ و همکاران، ۱۹۹۱). لزوم توجه جدی به موضوع عدالت در زمینه‌های پژوهشی و تجربی جامعه‌شناسی از آن روست که هدف و غایت هر جامعه‌ای در سطوح خرد و کلان، با عدالت ارتباط مستقیم یا نامستقیم دارد که یکی از مهمترین این هدف‌ها، دستیابی به جامعه عادلانه است. برای تقدم تحلیلی موضوع عدالت به مثابه پدیده‌ای اجتماعی و موضوعی جامعه‌شناختی سه پیشفرض اساسی وجود دارد: ۱- عدالت پدیده‌ای اجتماعی است که می‌تواند به صورت ارزش اجتماعی^۴ مفهوم-سازی شود. ۲- عدالت به طور اجتماعی تعیین می‌شود زیرا آنچه در جامعه، خوب یا درست است وابسته به ساختارها، فرایندها و سایر امور اجتماعی است. ۳- عدالت نیروی اجتماعی^۵ است زیرا بر ساختارهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و فرایندهای داخلی امور اجتماعی اثر می‌گذارد (لایبگ و سائر، ۲۰۱۶). از سوی دیگر بی‌عدالتی، پیامدهایی چون فساد (رفیع‌پور، ۱۳۸۷)، فقر (سن، ۱۳۹۰)،

1. Liebig
2. Sauer
3. Bellah
4. social value
5. social force

احساس محرومیت نسبی (نوائی لواسانی، صدیق سروستانی و زاهدی، ۱۳۹۲)، جرائم (هورست^۱، ۱۳۹۶) و آسیب‌های اجتماعی (آپوتو^۲، ۲۰۱۱) و نظایر آن در جامعه به دنبال خواهد داشت که هم جایگاه پژوهشی آن به‌منابه علت ایجاد مسائل و معضلات مختلف اجتماعی (رفیع‌پور، ۱۳۸۸) برجسته است و هم به‌منزله معلول انواع مشکلات و آسیب‌های اجتماعی قابلیت طرح دارد که در هر دو صورت لازم است جامعه‌شناسی، عدالت را چونان موضوعی اصلی در برنامه‌های مطالعاتی و پژوهشی خود جای دهد.

با وجود اهمیت عدالت، شواهد نشان می‌دهد عدالت‌پژوهی در رشته جامعه‌شناسی جایگاه برجسته‌ای نیافته و تعابیر و تفاسیر ناقص از مفهوم عدالت و همسان قرار دادن آن با قرائتی کم‌مایه از عدالت توزیعی، باعث عقب‌ماندگی و غفلت جامعه‌شناسی از مسائل مهم جامعه شده است (روبنستاین^۳، ۱۹۸۸). عدالت‌پژوهی و جامعه‌شناسی به این دلایل در زمینه‌های مختلف قابلیت برهمکنش دارند: الف) چون عدالت رویه‌های فعلی و آتی جامعه را اصلاح می‌کند باید به صورت علمی به آن پرداخته شود. ب) جامعه‌شناسی به‌منابه علمی انتقادی، بهترین بهره را از عدالت هم در مسیر اصلاح رویه‌ها و هم در دستیابی به هدف‌های خود خواهد برد. ج) تحقیق تجربی درباره عدالت به دلیل رابطه مستقیم آن با حوزه زندگی شخصی افراد از سویی و حوزه قدرت از سوی دیگر نیازمند روش‌های خاص گردآوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر خواهد بود که از این جهت نیز نیازمند توسعه روش‌شناختی است. د) جامعه‌شناسی عدالت این قابلیت را دارد که به گرایشی اصلی در جامعه‌شناسی بدل شود تا بسیاری از موضوع‌های جامعه‌شناختی مانند قشرها و نابرابری‌های اجتماعی، جامعه‌شناسی سیاسی، مسائل اجتماعی و آسیب‌های اجتماعی را در خود جای دهد. ه) عدالت نوعی ارزش اجتماعی شناخته می‌شود که در حوزه جامعه‌شناسی ارزش‌ها اهمیت دارد.

بر این اساس عدالت‌پژوهی می‌تواند عامل گسترش حوزه‌های تحقیق، انتشار اطلاعات جدید، آموزش و توانمندسازی عمومی، تفسیر داده‌های قدیمی با شیوه‌های نو، استفاده از شکل‌های جدید ارتباط، تقویت هنجارها و ارزش‌های نو، ایجاد واژگان جدید و انتقال‌دهنده آن به نسل جدید در حوزه موضوعی عدالت باشد (رایش^۴، ۲۰۱۷). یکی دیگر از ضرورت‌های انجام این تحقیق ایجاد تحرک در جامعه‌شناسی ایران با ارائه موضوعی فراگیر و مورد نیاز جامعه است. بحران ناکارآمدی

1. Hurst
2. Opotow
3. Rubinstein
4. Reisch

جامعه‌شناسی در ایران حول چهار محور ناتوانی در تفسیر، تجزیه و تحلیل مسائل اجتماعی یا حل آن‌ها؛ فقدان قدرت تدوین نظریه برای تبیین پدیده‌های اجتماعی؛ پیروی نکردن از اصول روش علمی در انجام تحقیقات؛ و بی‌توجهی یکسان به همه جوانب زندگی اجتماعی نمایان شده است (فاضلی، ۱۳۸۶). این تحقیق با تحلیل بنیان‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی ایران کوشش می‌کند که جایگاه یکی از مهم‌ترین موضوع‌های اجتماعی یعنی عدالت را شناسایی و تقویت کند و دو هدف گشایش فضایی وسیع برای کنش علمی جهت خارج‌شدن جامعه‌شناسی ایران از رکود و همچنین پاسخگویی به مسائل روز جامعه را برجسته سازد.

عدالت‌پژوهی^۱ فعالیتی علمی برای مطالعه روش‌مند عدالت است که با هدف تغییر اجتماعی و کاربردی بودن یا تنها به صورت تحقیق نظری و غیرکاربردی انجام می‌شود (لانگرس^۲ و اسکنلون^۳، ۲۰۰۱). از آنجایی که پژوهش به‌مثابه فرایند حل مسئله، مستلزم در نظر گرفتن عامل مسئله‌ساز^۴، دیدمان^۵، تحلیل موقعیت مسئله و شیوه‌های حل مسئله است؛ در عدالت‌پژوهی نیز لازم است پس از تصریح و شفاف‌سازی این شرایط به حل مسئله پرداخته شود. پرسش‌های اصلی در این زمینه از این قرار اند: عدالت‌پژوهی چه نقشی در دستیابی به عدالت اجتماعی دارد؟ چرا عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی مهم است؟ و چرا باید به عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی اهتمام ورزید؟

تاریخچه پژوهش درباره عدالت در ایران

در سال ۱۳۳۶ اولین کنش عدالت‌پژوهانه دانشگاهی ایران با دفاع از پایان‌نامه «تفسیر آیاتی که راجع به عدل در قرآن مجید ذکر گردیده» نوشته ایاز شهریاری (۱۳۳۶) و راهنمایی استاد سیدمحمد مشکات در رشته حقوق قضایی دانشگاه تهران شکل گرفت. از آن زمان تاکنون، با وجود تداوم کوشش‌های دانشگاهی و علمی در این زمینه، آنچه بیشتر به چشم می‌آید غلبه گفتمان عدالت در فضای عمومی و سیاسی جامعه است. البته این غلبه گفتمانی در عرصه عمل موفقیت چندانی برای استقرار عدالت به بار نیاورده و شواهد نشان می‌دهد که کشور در دوران

1. justice research
2. Longres
3. Scanlon
4. problematic
5. Paradigm

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در زمینه تأمین عدالت اجتماعی موفقیت همه‌جانبه نداشته است. هرچند بخشی از این عدم موفقیت وابسته به نبود نگرش سنجیده و هدفمند در سیاست‌گذاری (زاهدی و نوائی، ۱۳۹۵)، مدیریت و اجرا در قلمرو حکمرانی است اما بی‌تردید کم‌کاری و کم-توجهی نهاد علم و پژوهش و عدم دغدغه‌مندی نظام اندیشه‌ای کشور در موضوع عدالت (مؤمنی، ۱۳۹۶) سهم مهمی در آن دارد. بدیهی است هر کدام از حوزه‌های علوم انسانی سهمی از این عدم توجه را بر عهده دارند اما تحقیقات تجربی در زمینه عدالت پژوهی و خصوصاً عدالت‌سنجی در حوزه علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی نیز بسیار محدود و معدود بوده است (استرند^۱، ۲۰۱۶). اگر کتاب، پایان‌نامه و مقاله را از مهمترین شکل‌های تولید در نهاد علم و پژوهش بدانیم مطالعه کمی تعداد و نسبت این آثار تاحدودی نوع توجه و نگرش متفکران به عدالت پژوهی را نشان خواهد داد. حوزه تألیف و ترجمه کتاب با موضوع عدالت پژوهی در ایران سهم ناچیزی از کل موضوع‌ها دارد. در تاریخ ۱۹ آذر ۱۳۹۸ جستجو در پایگاه اطلاعاتی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نشان داد که از بین ۳،۵۹۰،۷۵۵ عنوان کتاب موجود در این کتابخانه، تعداد ۱۹۰۲ کتاب با کاربرد واژه‌های عدالت، عادلانه و عدل یا ترکیبی از آن‌ها در عنوان اثر، منتشر شده است. این به معنی آن است که فقط حدود ۰/۰۵ درصد (۰/۰۵٪) کتاب‌ها به‌طور مستقیم به موضوع عدالت پرداخته‌اند^۲. تعداد پایان‌نامه‌های با موضوع عدالت شاخصی دیگر برای عدالت پژوهی است. جست‌وجو در سامانه پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج)، برای تعداد پایان‌نامه‌های ثبت‌شده در مجموعه «علوم انسانی» نشان می‌دهد، در تاریخ ۱۹ آذر ۱۳۹۸، از مجموع ۵۷۳،۶۰۵ پایان‌نامه ثبت شده، تعداد ۱۵۳،۰۷۸ مورد مرتبط با رشته‌های زیرمجموعه علوم انسانی است که از این تعداد ۱۶،۶۳۷ پایان‌نامه با موضوع عدالت و مفاهیم مرتبط با آن است. به این معنی معادل ۰/۲۸ درصد از کل پایان‌نامه‌ها و ۱/۰۷ درصد پایان‌نامه‌های علوم انسانی در این پایگاه علمی، مربوط به عدالت-پژوهی است^۳. تا پایان سال ۱۳۹۸، پرتال جامع علوم انسانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی نشان می‌دهد، تعداد کل مقاله‌های نمایه شده ۳۷۰،۰۹۳ عدد است که از این میان تعداد ۶،۲۴۲ مقاله، یعنی معادل ۱/۶۸ درصد مقاله‌ها در حوزه عدالت پژوهی است^۴. فارغ از جزئیات این آمارها، بین ۰/۰۵۳ تا ۱/۶۸ درصد پژوهش‌های علوم انسانی در ایران به حوزه عدالت پژوهی تعلق

1. Strand

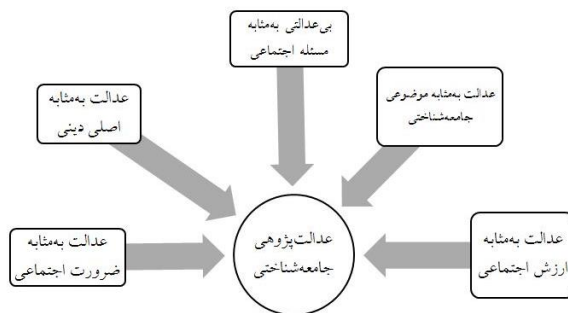
2. www.opac.nlai.ir

3. www.ganj.irandoc.ac.ir

4. www.ensani.ir

دارد؛ در حالی که در عرصه جهانی وضعیت «عدالت پژوهی» مناسب‌تر و تعداد پژوهش‌ها به مراتب بیشتر است. سایت JSTOR با نمایه بیش از ۱۰ میلیون مقاله که یکی از معتبرترین پایگاه‌های علمی است نشان می‌دهد تعداد ۱۶۰،۷۰۰ مقاله (حدود ۷ درصد کل مقالات) مرتبط با موضوع عدالت است^۱. تفاوت بین ۱/۶۸ درصد (مقالات داخلی) و ۷ درصد (مقالات خارجی) بخشی از فاصله آشکار عدالت پژوهی در ایران با میزان جهانی را نمایان می‌کند. البته به نظر می‌رسد وضعیت نامطلوب عدالت پژوهی جامعه‌شناسانه موضوعی جهانی است و عدالت پژوهی جامعه‌شناختی در مقایسه با سایر رشته‌ها و گرایش‌های علوم انسانی در کل جهان جایگاه مناسبی ندارد. در بین مقالات نمایه شده در سایت JSTOR تعداد ۴۵،۷۴۳ عنوان مقاله، مرتبط با عدالت پژوهی در حوزه جامعه‌شناسی است که حدود ۶/۵ درصد کل مقالات عدالت پژوهانه در این پایگاه اطلاع‌رسانی است^۲. این نسبت در حوزه جامعه‌شناسی ایران بر اساس مقاله‌های نمایه شده در پرتال «انسانی» معادل ۴/۵ درصد است.

لازم به یادآوری است که در جامعه ما عدالت اصلی دینی نیز شناخته می‌شود، در حالی که در جوامع غربی و پیشرفته عدالت اساساً ضرورتی اجتماعی و جزوی از کارکردهای مورد انتظار نظام سیاسی شناخته می‌شود. بی‌عدالتی یکی از مسائل اجتماعی و عدالت ارزشی اجتماعی و سیاسی است و از این رو عدالت موضوع و مفهومی جامعه‌شناختی در نظر گرفته می‌شود و این جایگاه ضرورت پژوهش‌های مرتبط با عدالت را توجیه می‌کند.

نمودار شماره ۱. ضرورت عدالت پژوهی جامعه‌شناختی

1. www.jstor.org
2. www.jstor.org

پرسش مهم این است که نظام آموزش عالی و دانشگاه‌ها به‌طور عام و دانشکده‌های علوم اجتماعی و رشته جامعه‌شناسی به‌طور خاص چه نقشی در مطالعه عدالت یا به سخن دیگر ضعف عدالت‌پژوهی دارند؟ عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی ایران بر چه پایه‌هایی استوار شده است که امکان همراهی مناسب و متناسب با نیازهای جامعه و پاسخگویی درخور به مسائل عدالت در جامعه را نیافته است؟

برای پاسخ به پرسش اخیر لازم است در قالب سه دسته پرسش هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی (محمدپور، ۱۳۸۹) بنیان‌های عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی ایران را واکاوی کنیم. با اتکا به سه گزاره می‌توان این قلمرو را بررسی کرد: (۱) جامعه‌شناسی به معنای مطالعه نظام‌یافته جوامع انسانی (گیدنز، ۱۳۷۹)، رشته‌ای دانشگاهی و عرصه‌ای آکادمیک است؛ (۲) جامعه‌شناسی محور نظریه‌ها و مکاتبی است که به نام فرد، کشور، گروه و قلمرو موضوعی شناخته شده‌اند که معمولاً بر مبنای تولید نظریه (بودون و بوریگو، ۱۳۸۵)، شکل‌گیری مکتب (ریتزر، ۱۳۸۶) یا موضوع‌شناسی و مسئله‌شناسی خاص (قانع‌راد، ۱۳۹۵) آنگینگی می‌یابد؛ و (۳) موضوع‌های مشخص نظری یا کاربردی محور سنخ‌بندی، مطالعه و تحقیقات جامعه‌شناسان و متفکران اجتماعی قرار می‌گیرد. تحقیق حاضر، با تکیه بر گزاره اول، در قلمرو «جامعه‌شناسی ایران» شکل گرفته است. نمونه آماری این پژوهش، پایان‌نامه‌هایی است که فارغ‌التحصیلان و استادان جامعه‌شناسی (یا یکی از گرایش‌های این رشته) تولید کرده‌اند و بخش قابل توجهی از تولید علمی حوزه عدالت‌پژوهی جامعه‌شناختی را در برمی‌گیرد.

هدف اصلی تحقیق، مرور نظام‌مند پایان‌نامه‌های مربوط به عدالت‌پژوهی و تحلیل ابعاد هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی آن‌ها است. هدف‌های جزئی پژوهش نیز عبارتند از: توصیف وضعیت عدالت‌پژوهی در پایان‌نامه‌های رشته جامعه‌شناسی و تحلیل وضعیت کمی و کیفی پایان‌نامه‌های حوزه عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی ایران.

پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی ایران بر چه بنیان‌هایی استوار است؟ پرسش‌هایی که این پژوهش به دنبال پاسخ مناسب برای آنهاست از این قراراند: فراوانی بکارگیری موضوع عدالت در هریک از رشته‌های علوم انسانی به چه میزان است؟ وضعیت عدالت‌پژوهی در علوم اجتماعی به نسبت سایر رشته‌ها و گروه‌های علوم انسانی چگونه است؟ کمیت تحقیقات تجربی انجام شده در مقاطع

تحصیلات تکمیلی گروه علوم اجتماعی دانشگاه‌ها درباره موضوع عدالت اجتماعی و کیفیت پرداختن به این موضوع چگونه است؟ نسبت پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی با گفتمان‌های تاریخی و عدالت‌خواهی در ایران چیست؟

پیشینه تجربی پژوهش

پیشینه تجربی مطالعه جامعه‌شناختی «عدالت‌پژوهی» در عرصه‌های داخلی و خارجی کم‌وبیش کم‌مایه و محدود است. با این وجود به تعدادی از آنها در اینجا اشاره می‌شود.

پیشینه پژوهش داخلی

اختری و بختیاری (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «بررسی گفتمان عدالت اجتماعی و موانع دست‌یابی به آن از نظر اساتید جامعه‌شناسی دانشگاه‌های دولتی شهر تهران» با روش تحلیل روایت و تکنیک مصاحبه حضوری به این نتیجه رسیدند که اساتید جامعه‌شناسی پیرو دیدگاه‌های لیبرالیستی، نئولیبرالیستی، سوسیالیستی، جان راولزی، جماعت‌گرایی و دینی (اسلامی) درباره عدالت اجتماعی هستند و البته گفتمان‌های راولزی و اسلامی در بین اساتید از اهمیت بیشتری برخوردارند. از نظر اساتید مورد پرسش در این تحقیق، برای برقراری عدالت اجتماعی و رسیدن به یک نظریه جامع، نیازمند الگویی متناسب با فرهنگ و بستر اجتماعی جامعه خود هستیم.

میرسندسی (۱۳۹۰) در کتاب «چشم‌انداز جامعه‌شناسی به عدالت» ضمن تأکید بر لزوم توجه به ابعاد ذهنی نابرابری اجتماعی در کنار توجه به ابعاد عینی، این پرسش را مطرح می‌کند که مفاهیم برابری و عدالت چه رابطه‌ای با یکدیگر دارند؟ و چرا باید برای درک بهتر عدالت به بررسی مفهومی رابطه این دو واژه پرداخت؟ در این کتاب عقاید توکوویل، دورکیم، پارتو، نظریه مبادله هومنز، بلا، آدامز و والستر، دیدگاه محرومیت نسبی، نظریه ترجیح تخصیص و نظریه ارزش منزلت بیان می‌شود که مستقیم و نامستقیم با موضوع عدالت در جامعه‌شناسی مرتبط هستند. در فصل آخر این اثر، رویکردهای عدالت در روان‌شناسی اجتماعی تشریح شده است که در آن مبادله خرد و ادراک اجتماعی، تخصیص سطح خرد و مقایسه اجتماعی بیان می‌شود. این کتاب یکی از معدود منابع فارسی در حوزه جامعه‌شناسی عدالت است که با توجه به عنوان آن، چشم‌اندازی هرچند مختصر از جامعه‌شناسی عدالت را به مخاطب نشان داده است.

اکبری، تراب‌زاده و حبیبی (۱۳۹۵)، در پژوهش «درآمدی بر الگوریتم تحلیل موقعیت مسئله در عدالت‌پژوهی»، به دنبال طراحی الگوریتم تحلیل موقعیت مسئله به‌منابه ابزاری در تحلیل

گام‌به‌گام موقعیت مسئله عدالت هستند. این کار از مسیر استخراج عناصر و ابعاد تحلیلی از مطالعات عدالت به‌ویژه نظریه‌های مطرح عدالت صورت گرفته است. الگوریتم تحلیل موقعیت مسئله در عدالت‌پژوهی شامل هفت بُعد است: مبانی فلسفی، زمینه، بازیگر، متغیر موجد حق، متعلق توزیع، زمان و نتیجه. تصمیم‌گیران در تحلیل موقعیت مسئله، موضع خود را نسبت به عناصر و مؤلفه‌های هریک از این ابعاد مشخص می‌سازند. با استفاده از الگوریتم ارائه شده می‌توان تبیین کرد که چه چیزی، چه موقع، مبتنی بر چه نگاهی، در چه شرایطی، توسط چه کسی، به چه کسی، بر پایه چه معیاری و برای تحقق کدام نتیجه، تعلق می‌گیرد یا باید بگیرد.

پیغامی، تراب‌زاده و سجادیه (۱۳۹۵) در کتاب «گفتارهایی در عدالت اجتماعی»، با هدف تدوین نظام مسائل حوزه عدالت‌پژوهی، ابتدا در چند فصل به نقد و بررسی مقاله «کدام یک عادلانه‌تر است؟ تحلیلی اثباتی از نظریه‌های عدالت» اثر جیمز کونو^۱ پرداخته‌اند و در فصل آخر، نظام مسائل عدالت اجتماعی و عدالت‌پژوهی را در بازده محور کلی به این شرح طبقه‌بندی کرده‌اند: ۱- مبانی فلسفی، ۲- اقسام عدالت، ۳- دوگانه‌های عدالت، ۴- روش‌شناسی عدالت‌پژوهی، ۵- رابطه عدالت با سایر مفاهیم و ارزش‌ها، ۶- عدالت و سایر معارف، ۷- معرفت‌های درجه دوم در عرصه عدالت و کارکرد هر یک از آن‌ها، ۸- سیاست‌گذاری عدالت‌پژوهی، ۹- خط‌مشی‌ها از منظر عدالت، ۱۰- شاخص‌های عدالت و ۱۱- نظریه‌ها و مکتب‌های عدالت. اگرچه مطالب این کتاب ترکیبی از مباحث و نگاه‌های رشته اقتصاد، مدیریت و دروس معارف اسلامی است اما به دلیل تمرکز بر عدالت‌پژوهی در علوم انسانی مشترکات فراوانی با مسائل عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی دارد.

مرور کلی پژوهش‌های داخلی نشانگر عدم توجه به عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی بوده و بیش‌تر بازگوی لزوم توجه به نحوه مواجهه با مسئله عدالت و نسبت عدالت‌پژوهی و جامعه‌شناسی (اختری و ذوالفقاری، ۱۳۹۶)، عدم بررسی عمیق و گسترده نظریه‌ها، مکتب‌ها و آثار جامعه‌شناختی از نظر میزان و نحوه توجه به جنبه‌های نظری و عملی عدالت (میرسندسی، ۱۳۹۰) و عدم توجه به تحلیل موقعیت مسئله و تدوین نظام مسائل عدالت‌پژوهی در رشته جامعه‌شناسی (اکبری، تراب‌زاده جهرمی و حبیبی، ۱۳۹۵؛ پیغامی، تراب‌زاده جهرمی و سجادیه، ۱۳۹۵) است.

پیشینه پژوهش خارجی

1. James Konow

روبنستاین (۱۹۸۸) در تحقیقی با عنوان «مفهوم عدالت در جامعه‌شناسی» ضمن تأیید توسعه ادبیات جامعه‌شناختی عدالت در سال‌های اخیر، حداقل سه معضل مرتبط با آن را مطرح می‌کند: عدالتی که منحصراً عدالت توزیعی شناخته می‌شود؛ هنجارهای عدالتی که برای تسلط بلامنازع بر اجتماع ما در نظر گرفته شده‌اند و بازار رقابتی که به غلط شایسته‌سالاری عدالت‌محور شناخته شده است. از نظر او به خلاف اغلب مباحث جامعه‌شناختی که تنوع و ناهمگونی نظری در آن‌ها مشهود است، مطالعه عدالت در جامعه‌شناسی فقط به یک مسیر هدایت شده است و آن عدالت توزیعی است. او با طرح این ابهامات اینگونه نتیجه می‌گیرد که «جذابیت نامنعطف آرمان شایسته-سالار عدالت توزیعی، عواقب ناخوشایندی برای جامعه‌شناسی به همراه داشته است. بحث اهمیت حیاتی اخلاق از فرهنگ سیاسی معاصر محو شده و مطلوبیت جاذبه شک و تردید به‌طور ضمنی تأیید شده است. این مسیر مشخص شده، خواه تصویری جزئی از عادت‌های دانشگاهی باشد یا تمایل به مهندسی اجتماعی، به هر حال مستلزم بازنگری است. برنامه تحقیق جامعه‌شناسی همانند شخصیت ایدئولوژیک آن، نیازمند مطالعه مجدد مفهوم عدالت است».

مینارد^۱ و منزو^۲ (۱۹۹۳) در پژوهشی با عنوان «درباره جامعه‌شناسی عدالت: ملاحظات نظری مذاکرات یک هیئت منصفه واقعی» با الهام از فلسفه زبان ویتگنشتاین^۳ (۱۹۵۸) که به جای تأکید بر مدل‌های انتزاعی و تعریف، تحقیق را به سوی کشف بیشتر گرامر مفهوم و کاربرد آن هدایت می‌کند، از روش‌شناسی مردم‌نگر گارفینکل استفاده کردند تا به تجزیه و تحلیل الگوها و قواعد مربوط به استفاده از شیوه‌های ادراک، گفتگو و عمل عدالت در عرصه بکارگیری آن در هیئت منصفه دادگاه پردازند. معمولاً محققان نه تنها هنگام مواجه شدن مردم با تصمیم‌گیری درباره واقعیت‌ها بلکه هنگام نظریه‌سازی آنها درباره اینکه چرا حوادث رخ داده‌اند و این حوادث چه پیامدهایی دارند، بر حوادث متمرکز می‌شوند و به ندرت درباره چگونگی بر ساخت و اجرای مفهوم توسط خود مردم تحقیق کرده‌اند. بنا به نظر گارفینکل^۴ و ویدر^۵ (۱۹۹۲) هر موضوع امکان‌پذیر منظمی، مانند عدالت، قابلیت بازنمایی به صورت پدیده‌ای منظم را دارد. از این منظر می‌توان جامعه‌شناسی عدالتی را توسعه داد که موافق با کردارهای واقعی و ظاهری گفتمان و کنش باشد. بنابراین نقطه شروع ما نه چیزی است که مردم درباره عدالت فکر می‌کنند و نه

1. Maynard
2. Manzo
3. Wittgenstein
4. Garfinkel
5. Wieder

مرتبط با مفاهیم است. بلکه ما از چگونگی رفتار مردم در ارتباط با یکدیگر می‌پرسیم و به دنبال کشف چیزی هستیم که مفاهیم در زندگی و در فعالیت‌های روزمره به وجود می‌آورند. در این پژوهش عدالت بخشی از گفتگو و فعالیت هیئت منصفه‌ای تلقی شده که در مقایسه واقعیت‌های هر پرونده، مشاهده تفسیر دقیق احکام قاضی و نتایج دفاع متهم ظاهر می‌شود. بنابراین عدالت، چیزی است که هیئت منصفه می‌تواند برای مقابله یا جبران فعالیت ابتدایی پلیس و بازپرس انجام دهد. با این وجود انجام عدالت، نتایج دفاع مجرم به رغم تفسیر دقیق وقایع و علت شرایط خاص نیست بلکه از نظر این اعضا، انجام عدالت این است که آنها چگونه خود را به عنوان هیئت منصفه می‌شناسند. «عدالت» چیزی است که هیئت منصفه انجام می‌دهد. بنابراین ظاهراً عدالت به مثابه پدیده‌ای منظم، هم عنصری نسبی و هم عنصری کارکردی است. عدالت از طرفی در مقایسه بین چند نوع شیوه فعالیت ایجاد می‌شود (عنصر نسبی) و از سوی دیگر یک گروه در اجرای فعالیتی خاص با شیوه‌ای مشخص خود را با عدالت تعریف می‌کند (عنصری کارکردی).

فیگن^۱ (۲۰۰۱) در تحقیقی با عنوان «عدالت اجتماعی و جامعه‌شناسی» ضمن بیان مخاطرات پیش روی جوامع در قرن بیست و یکم، از نابرابری جوامع فقیر، در حال توسعه و پیشرفته در زمینه دستیابی به مواد غذایی، امکانات بهداشتی و حداقل‌های زندگی گرفته تا پیشرفت سرسام‌آور در حوزه هوش مصنوعی و کاربرد ربات‌ها و گسترش سازوکارهای خودتخریبی که بشر در قالب پیشرفت تکنولوژی پیش پای خود گذارده است به این وظیفه مهم جامعه‌شناسی می‌پردازد که برای رسیدن به آینده‌ای بهتر و دستیابی به جامعه جهانی عادلانه، لازم است روش‌های تجزیه و تحلیل آینده‌نگر بکارگرفته شود و جامعه‌شناسان برای پذیرش یا رد آرزوهای بشر استدلال‌های خود را مطرح کنند. از نظر او وقت آن رسیده که ریشه‌های تاریخی خود را در جامعه‌شناسی متعهد به عدالت اجتماعی به‌طور کامل بهبود بخشیم. همچنین زمان آن است که تمثیل‌های عدالت اجتماعی را در نوشته‌های برخی از بنیانگذاران جامعه‌شناسی کلاسیک شناسایی کنیم. یک وظیفه مهم برای دانشمندان علوم اجتماعی این است که به‌طور تجربی و به‌طور کامل، ویژگی بی‌عدالتی-های اجتماعی مهم را، هم در سطح ملی و هم در سطح بین‌المللی بیان کنند. ما همچنین نیاز به کار مفهومی بیشتری داریم تا مفاهیم عدالت اجتماعی و برابری را توسعه و گسترش دهیم. بی-عدالتی اجتماعی می‌تواند نه تنها از نظر توزیع کالا و خدمات، بلکه در رابطه با روابط اجتماعی نیز مطالعه شود.

1. Feagin

استرند (۲۰۱۶) در بخشی از مقاله «عدالت» با عنوان «جامعه‌شناسی کلاسیک عدالت»، مختصری از نظرات دورکیم، اسپنسر، وبر، زیمل، مارکس و مید را مبتنی بر برخی از آثار آنها بیان می‌کند. از نظر استرند به رغم کمبود نسبی تحقیق با موضوع عدالت در جامعه‌شناسی معاصر، این موضوع ریشه‌های کلاسیک گسترده‌ای دارد. درحالی‌که نظریه تکاملی هربرت اسپنسر اساساً هنجاری بود، نمونه خوبی از فقدان تمایز بین نظریه جامعه و نظریه جامعه‌ای سالم و عدالت‌محور را بیان می‌کند. دورکیم در آثار خود با مثال‌های متعدد، تمایز جامعه‌شناسی عدالت را در تلاش خود برای ایجاد عدالت و اخلاق به‌مثابه یک «واقعیت اجتماعی» مرتبط با روابط اجتماعی نشان داد. وبر و زیمل هر دو عدالت را از دیدگاه نوکانتی بررسی کردند. فهم مارکس و انگلس از سرمایه‌داری دلالت بر بی‌عدالتی عمیق آن دارد و آنها تلاش کردند تحلیل خود از شیوه‌های تولید را از اصول هنجاری مانند عدالت جدا کنند. درنهایت، تحول اخیر کنش متقابل نمادین هربرت مید، مسیر مهمی را برای شکل متفاوتی از جهانی‌گرایی اخلاقی ارائه داد. از نظر استرند ایجاد و توسعه جامعه‌شناسی عدالت در آینده به عنوان رشته‌ای دانشگاهی می‌تواند زمینه مناسبی برای دستیابی به عدالت در جامعه باشد.

بررسی اجمالی این پژوهش‌ها بیانگر لزوم توجه به نحوه مواجهه و نسبت عدالت‌پژوهی و جامعه‌شناسی (منزو و مینارد، ۱۹۹۳)، عدم بررسی عمیق و گسترده نظریه‌ها، مکاتب و آثار جامعه‌شناختی از منظر میزان و نحوه توجه به جنبه‌های نظری و عملی عدالت (استرند، ۲۰۱۶؛ فیگن، ۲۰۰۱) و عدم توجه به ارائه راهکار گسترش کمی و کیفی عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی (روبنستاین، ۱۹۸۸) است.

مبانی نظری

واژه‌های «عدالت»، «عدالت‌پژوهی» و «عدالت‌جامعوی» مهمترین مفاهیم این پژوهش هستند. تعریف با رویکردی منطقی عبارت است از «مجموعه تصورات معلومی که موجب کشف تصویری مجهول یا تحلیل تصویری معلوم گردد» (خوانساری، ۱۳۹۵: ۸۹). از آنجاکه واژه عدالت بین انسان‌ها تصویری مجهول نیست که نیاز به کشف آن باشد، به نظر می‌رسد بهترین تعریف برای عدالت از مسیر بیان تصورات معلومی می‌گذرد که متمرکز بر تحلیل مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر آن است. معمولاً در تعریف واژه عدالت تمرکز بر یکی از مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر است که تنوع و تکثر آن‌ها راه را بر تعریفی واحد بسته است و به همین دلیل هیچ تعریف جامعی از عدالت

بیان نشده است که مورد تأیید همه قرار گرفته باشد. از این جهت فارغ از تعریف، در هر پژوهش جامع درباره عدالت باید با در نظر گرفتن مجموع تصورات از عدالت، هم امکان حضور همه این تصورات در تعریف به رسمیت شناخته شود و هم جایگاه هر کدام از مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر در تعریف به‌درستی نشان داده شود. گوآنکه به نظر می‌رسد بین مفهوم عدالت و مفاهیم تعریف‌های مختلف متناظر با آن نسبت عموم و خصوص من وجه وجود داشته باشد، تعریف عام از عدالت می‌تواند مرتبط با موضوع حق باشد. بر این اساس عدالت عبارت است از «حق هر انسان را به او دادن» یعنی احترام گذاردن به هرگونه قواعدی که مقرر می‌دارد انسان‌ها چگونه باید در برابر یکدیگر رفتار کنند یا به سخن دیگر مبین احترام گذاردن به حقوق و وظایف است (گولد و کولب، ۱۳۷۶).

در جامعه‌شناسی مفاهیم پرتکراری چون نابرابری، فرصت‌های اجتماعی، طبقات و قشرهای اجتماعی و روابط فرادستی و فرودستی که بخش مهمی از نظریه‌ها و مکاتب این حوزه را صورت‌بندی کرده‌اند در چارچوب موضوع عدالت قابل بحث هستند. برخی از اینها مترادف یا هم‌معنی واژه عدالت و برخی به‌مثابه مقدمه یا پیامد عدالت و بی‌عدالتی به‌کار می‌روند. هرچند در این پژوهش، محور «عدالت پژوهی» واژه عدالت است نه معانی و مصادیق آن، اما برای درک مفهوم عدالت در جامعه‌شناسی به برخی از مفاهیم‌های همسو و متناظر با آن اشاره می‌شود.

۱. چهار نوع نسبت تساوی، تباین، عموم و خصوص مطلق و عموم و خصوص من وجه بین مفاهیم کلی وجود دارد که به نسبت‌های اربعه مشهورند (خوانساری، ۱۳۹۵). اگر عدالت و هر کدام از مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر آن را به‌مثابه مفهومی کلی تلقی کنیم امکان تساوی بین عدالت و هر کدام از آن کلی‌ها وجود ندارد. مثلاً نمی‌توانیم بگوییم عدالت مساوی برابری است. در عین حال نسبت تباین به معنی اینکه عدالت به هیچ وجه شامل برابری نمی‌شود و یا به عکس هم بین آنها وجود ندارد. در مورد نسبت عموم و خصوص مطلق یا عموم و خصوص من وجه نظرهای متفاوتی وجود دارد. ممکن است با در نظر گرفتن برخی شرایط، بین مفهوم عدالت و برخی مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر آن نسبت عموم و خصوص مطلق فرض کرد (مانند آزادی و عدالت) با این وجود به‌نظر می‌رسد برای رعایت جانب احتیاط و اتقان بیشتر، بهتر است از بین نسبت‌های اربعه، بین عدالت و مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر آن، نسبت عموم و خصوص من وجه را مبنا قرار دهیم. بنابراین در پژوهش درباره عدالت، محور واژه عدالت است و پژوهش‌هایی که بدون نام بردن از واژه عدالت صرفاً به مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر عدالت می‌پردازند، پژوهش درباره همان مصادیق، معیارها و مفاهیم متناظر هستند و عدالت پژوهی محسوب نمی‌شوند.

از عصر سولون^۱، پرتکلس^۲، سقراط^۳ و ارسطو^۴، واژه برابری^۵ مترادفی برای عدالت بوده است (ریکور، ۱۳۹۹). این معنی از عدالت و متضاد آن یعنی نابرابری^۶ از مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی هستند. کارل مارکس^۸ نابرابری را به‌مثابه بازتاب مالکیت خصوصی بر رابطه اجتماعی و تضاد و کشمکش را نتیجه محتوم هر نوع نابرابری می‌داند (زاهدی مازندرانی، ۱۳۸۲). از نظر ماکس وبر^۹ نابرابری برآیند قدرت، مشروعیت و حیثیت است و عوامل شکل‌گیری موقعیت طبقات فرادست هم موجد نابرابری و هم ضامن بقای آن است (همان: ۲۰۲). پارتو^{۱۰} نابرابری را به‌مثابه راهی برای تعادل اجتماعی می‌داند. او توزیع نابرابر را ناشی از حکومت تعداد کمی از افراد با توسل به دو نوع وسیله، یعنی زور و مکر می‌داند (همان: ۲۱۱). از نظر پارکین^{۱۱}، اگرچه نابرابری‌های طبقاتی پایه مادی و واقعی دارد اما این اشخاص اند که بر اساس نظام‌های معنایی، نابرابری‌ها را تفسیر می‌کنند. این تفسیر بر اساس نظام ارزشی مسلط که منبع اجتماعی آن نظم نهادی اصلی و نظام ارزشی طبقه مسلط و فرادست است؛ نظام ارزشی تابع که منبع اجتماعی آن اجتماع محلی طبقه کارگر یا خرده فرهنگ طبقه پایینی است؛ و نظام ارزشی رادیکال که منبع آن حزب سیاسی توده‌ای متکی به طبقه فرودست است شکل می‌گیرد (همان: ۲۱۸). گوردن مارشال^{۱۲} (۲۰۰۵) نیز در فرهنگ جامعه‌شناسی به پنج نوع برابری ذیل معنای عدالت اشاره می‌کند که شامل: برابری فرصت، برابری نتیجه عینی، برابری ذهنی (برابری نتایج با در نظر گرفتن نیاز یا استحقاق)، برابری مرتبه‌ای و برابری نسبی (برابری نسبت به مشارکت‌های فردی) است. ریکور (۱۳۹۹) معتقد است نگاه جامعه‌شناسی به برابری نوعی برابری ساده یا برابری عددی است که از قاعده «سهم یکسان برای همگان» تبعیت می‌کند. اما در مقابل، به نگاه ارسطو به برابری می‌توان اشاره کرد که ناشی از برابری یا تناسب هندسی است و آن را برابری در میان افراد برابر می‌داند (جمشیدی، ۱۳۸۰: ۶۳). این

1. Solon
2. Pericles
3. Socrates
4. Aristotle
5. equality
6. Ricoeur
7. inequality
8. Marx
9. Weber
10. Pareto
11. Parkin
12. Gordon Marshall

نگاه متفاوت به برابری، در نظریه جماعت‌گرایانه والزر^۱ نیز نمایان است که «برابری پیچیده^۲» را مطرح می‌کند. برابری پیچیده به این معنی است که جایگاه هیچ شهروندی را در یک حوزه یا در نسبت با یک موهبت اجتماعی نمی‌توان با استناد به جایگاه او در حوزه‌ای دیگر و در نسبت با دیگر مواهب اجتماعی تضعیف کرد. برابری یا نابرابری افراد در هر حوزه با توجه به جایگاه فرد در آن حوزه تعیین می‌شود (والزر، ۱۳۸۹: ۴۹). برابری ترتیبی^۳ در بیان جورج هومنز^۴ زمانی حکمفرماست که سود (پاداش منهای هزینه‌های) دو کنشگر برابر باشند. در مواقعی که تخمین مقدار کمی مشکل باشد، عدالت در صورتی وجود دارد که درجه پاداش هر کنشگر نیز رتبه‌ای از میزان هزینه‌ها و سرمایه‌گذاری او باشد (میرسندسی، ۱۳۹۰: ۱۰۹).

اصطلاح فرصت یا شانس‌های زندگی را نخستین بار وبر به کار برد و منظور او از آن، امکانات اختصاصی شخص از لحاظ برخورداری از ثروت، وضعیت بیرونی زندگی و تجربه شخصی بود. توزیع نامتقارن امکانات و فرصت‌ها (از قبیل تحصیلات، اشتغال، درآمد، بهداشت و نظایر اینها) یکی از دلالت‌های مهم وجود نابرابری‌های اجتماعی در هر جامعه است (زاهدی مازندرانی، ۱۳۸۲: ۲۲۷). افرادی که به تئوری‌های گوناگون عدالت توزیعی اعتقاد دارند، از فراهم آوردن برابری فرصت نه تنها در درجات مختلف آن بلکه در حوزه‌های مختلف اجتماعی نیز حمایت می‌کنند (رویمر، ۱۳۸۲: ۶۵). آمارتیاسن بر اساس رهیافت قابلیت بر جنبه فرصتی آزادی به‌جای جنبه فرایندی آن تمرکز می‌کند (سن^۵، ۱۳۹۰). و بالاخره مبنای نظریه عدالت رالز^۶ بر اصل تمایز، آزادی‌های اساسی و برابری فرصت‌ها قرار دارد.

«عدالت‌پژوهی» یا پژوهش درباره عدالت، فعالیتی علمی برای مطالعه روش‌مند درباره عدالت است که با هدف تغییر اجتماعی و کاربردی بودن یا تنها به صورت تحقیق نظری و غیرکاربردی انجام می‌شود (لانگرس و اسکولون، ۲۰۰۱). گستره عدالت‌پژوهی شامل مبانی عدالت‌پژوهی، نظریه‌پردازی عدالت، روش‌شناسی عدالت‌پژوهی و پژوهش درباره اجرای عدالت است.

1. Walzer
2. complex equality
3. ordinal equality
4. Homans
5. Sen
6. Rawls

در جامعه‌شناسی مفاهیم اجتماع^۱ و جامعه^۲ معانی و کاربردهای متفاوتی دارند و به تبع آن، صفات «اجتماعی» و «جامعوی» و اصطلاح‌های «عدالت اجتماعی^۳» و «عدالت جامعوی^۴» معانی متفاوتی خواهند داشت.

با توجه به اینکه social صفت اموری است که به society می‌پردازند، «جامعوی» نیز صفت امور مرتبط به جامعه‌اند (نوروزی، ۱۳۸۷). تفکیک صفات «اجتماعی» و «جامعوی» دو جنبه کاربردی دارد. یکی تفکیک کل جامعه از جنبه‌های جزئی‌تر آن است و دیگری تفکیک همه موضوع‌ها از موضوع‌های مربوط به جامعه‌شناسی. جنبه دوم در موضوع عدالت راهگشاست، زیرا هرچند اصطلاح «عدالت اجتماعی» همه حوزه‌ها اعم از جامعه، اقتصاد، سیاست، دین، فرهنگ و حقوق و دیگر حوزه‌های علوم انسانی را در بر می‌گیرد و حتی در برخی رشته‌های تخصصی از مفاهیمی مانند عدالت اقتصادی، عدالت سیاسی، عدالت سازمانی و مانند اینها استفاده می‌شود؛ اما در جامعه‌شناسی به دلیل عدم توجه به ترجمه دقیق برخی واژه‌ها، مفهوم اختصاصی برای عدالت پژوهی رواج نیافته است. از این‌رو «عدالت جامعوی» بر آن قسم از انواع عدالت تمرکز پیدا می‌کند که با موضوع جامعه‌شناسی (شیخاوندی، ۱۳۸۶) مرتبط اند.

این پژوهش از لحاظ نظری متأثر از مبانی نظری چندگانه‌ای است. از سویی مفهوم عدالت در فرهنگ ایرانی-اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و بر اساس مبانی روش‌شناختی علوم اجتماعی، مطالعه جوانب مختلف آن در هر جامعه‌ای لازم و ضروری است. بخشی از این الزام وابسته به آموزه‌های روش تفهیمی است که ماکس وبر بر آن تأکید می‌گذارد. از نظر وبر «مسائل علوم اجتماعی به واسطه ربط ارزشی پدیده‌های مورد بررسی، انتخاب می‌شوند» (وبر، ۱۳۸۷: ۴۷) و از آنجایی که این ربط ارزشی وابسته به علائق فرهنگی و زمینه‌های اجتماعی است پرداختن به موضوع عدالت اجتماعی در ایران اقدامی در راستای پایه‌ریزی جامعه‌شناسی ملی خواهد بود.

وضعیت نامناسب عدالت در جامعه ایران ضرورتاً اقدام بیشتر و اساسی‌تری را در این زمینه می‌طلبد. عقب‌ماندگی در عدالت هم از نگاه مسئولان و هم از نگاه آمار و ارقام مختلف نوعی وضعیت ناهنجار (آسیب‌شناختی) را در جامعه نشان می‌دهد و بر اساس رویکرد دورکیم (۱۳۹۹) انجام کار

1. community
2. society
3. societal justice
4. social justice

علمی در این زمینه اجتناب‌ناپذیر است. بر این اساس بی‌عدالتی در جامعه امروز ایران مسئله‌ای اجتماعی است که باید از جوانب مختلف به آن پرداخته شود.

روش

در این پژوهش عدالت‌پژوهی به‌مثابه واقعیتی اجتماعی در نظر گرفته شده است که پژوهشگران در آن به تحقیق پیرامون عدالت پرداخته‌اند. عدالت‌پژوهی در پژوهش حاضر، «واقعیتی ساخته و پرداخته جامعه» (برگر و لوکمان، ۱۳۹۴: ۲۵۸) در نظر گرفته شده است. برای شناخت ابعاد متنوع پایان‌نامه‌ها در ارتباط با موضوع عدالت از روش پژوهشی مرور نظام‌مند استفاده شده است. رویکرد این مرور نظام‌مند از لحاظ هستی‌شناختی به واقع‌گرایی سطحی^۱ نزدیک است. یعنی واقعیت اجتماعی (عدالت‌پژوهی) بیرونی، مشاهده‌پذیر، سنجش‌پذیر و از پیش تعیین شده است که موقعیت پژوهشگر در آن مستقل از واقعیت است. معرفت‌شناسی این پژوهش به تجربه‌گرایی تمایل دارد و از جنبه روش‌شناختی هم بر دو راهبرد «استقرا» و «استفهام» متکی است. در این پژوهش داده‌های متنوع از پایان‌نامه‌ها گردآوری شده و با دسته‌بندی و تحلیل داده‌ها و استنباط کلی از جهت‌گیری آنها به پرسش‌های تحقیق پاسخ داده شده است.

در برخی پژوهش‌ها بین فراتحلیل و مرور نظام‌مند تفاوتی قائل نمی‌شوند و تحت عنوان فراتحلیل یا فراتحلیل کیفی اقدام به مرور نظام‌مند می‌کنند (مانند توکل و عرفان‌منش، ۱۳۹۳ و کلانتری و فقیه ایمانی، ۱۳۹۲). از نظر گلس^۲ (۱۹۷۶) فراتحلیل، تحلیل تحلیل‌هاست. یعنی تحلیل آماری مجموعه بزرگی از نتایج مطالعات منفرد با هدف یکی کردن و ادغام یافته‌ها است. مرور نظام‌مند از نوع مطالعات مروری است که به شناسایی، انتخاب و ارزشیابی نقادانه همه مطالعات مرتبط با موضوعی مشخص و جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات و نتایج آنها می‌پردازد (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۰). واحد مشاهده، سنجش و تحلیل در این مرور نظام‌مند، پایان‌نامه‌ها به عنوان فرآورده‌های اجتماعی-دانشگاهی هستند.

جامعه آماری شامل همه پایان‌نامه‌های دفاع شده در دانشگاه‌های ایران از ابتدا تا پایان سال ۱۴۰۱ است که در عنوان آنها واژه عدالت یا هم‌خانواده‌های آن به کار رفته است. دستیابی به هدف تحقیق طی پنج مرحله انجام شد. در مرحله اول کلیدواژه‌های «عدالت»، «عادلان»، «ناعادلان»،

1. Shallow Realism
2. Glass

«عدل»، «عادل»، «داد» و «دادگری» در عنوان‌های پایان‌نامه‌های ۱۰ دانشگاه برتر علوم انسانی ایران (بر اساس نظام رتبه‌بندی پایگاه استنادی علوم جهان اسلام^۱ (۱۴۰۰) و مرکز مطالعات فناوری و علوم دانشگاه لایدن^۲ (۲۰۲۱) در سال ۲۰۲۱/۱۴۰۰ جستجو شد که تعداد ۸۱۵ پایان‌نامه تا پایان سال ۱۴۰۱ بوده است. اما سه معیار دیگر برای ورود پایان‌نامه‌ها به تحلیل نهایی در نظر گرفته شده است که عبارتند از تعلق رشته تحصیلی نویسنده پایان‌نامه به زیرمجموعه گروه علوم اجتماعی؛ اختصاص موضوع پایان‌نامه به «عدالت جامعه‌ی»؛ و دسترسی به فایل تمام متن پایان‌نامه از طریق سامانه ایران داک یا دانشگاه مربوط. بر مبنای این معیارها، در مرحله دوم مرتبط‌ترین پایان‌نامه‌ها با هدف‌های تحقیق (۳۲ پایان‌نامه) انتخاب شدند. در مرحله سوم با استفاده از دو کاربردگر ارزیابی کیفیت و ابعاد روش «عدالت‌پژوهی» داده‌های مرتبط جمع‌آوری شد. وجود یا عدم وجود رویکرد نظری به عدالت، هدف‌های تحقیق، پرسش‌های پژوهش، فرضیه‌ها، چارچوب نظری، پایایی و اعتبار و ارائه راهکار در کاربردگر ارزیابی کیفیت و سطح تحقیق، هدف تحقیق، جنبه‌های پرسش‌های تحقیق، جنبه محتوایی پرسش‌های تحقیق، رویکرد نظری به عدالت، قلمرو کلی عدالت، ماهیت تحقیق، نوع تحقیق، روش گردآوری اطلاعات، ابزار گردآوری اطلاعات، روش تحقیق، روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، جامعه آماری، روش نمونه‌گیری، حجم نمونه، متغیر وابسته، متغیرهای مستقل در کاربردگر ابعاد روش «عدالت‌پژوهی» مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. در مرحله چهارم کاربردگرهای هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، روش‌شناسی و گستره عدالت‌پژوهی پایان‌نامه‌ها تکمیل شد. در نهایت، مرحله پنجم به تجمیع داده‌های به‌دست آمده و توصیف، تحلیل و ارزیابی آنها با توجه به هدف پژوهش اختصاص یافت.

در مرور نظام‌مند پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی، پایداری داده‌ها با استفاده از روش آزمون-آزمون مجدد توسط کدگذار اولیه با فاصله زمانی یک‌ماهه ارزیابی شد که با استفاده از فرمول اسکات، ضریب پایایی (Pi) نشان‌دهنده (۰/۵۴) میزان مناسب پایداری ابزار کدگذاری داده‌ها در دو مرحله است. دقت داده‌ها با توجه به عدم وجود استاندارد مشخص فراتر از چارچوب ابداعی این پژوهش برای مرور نظام‌مند پایان‌نامه‌ها، از طریق دقت در تدوین کدنامه‌ها، ثبت اولیه داده‌ها در فایل Excel، ثبت نهایی در فایل SPSS و کنترل چندباره این فرایند انجام شده است.

1. ISC

2. The Centre for Science and Technology Studies (CWTS)

اعتبار ابزار سنجش در مرور نظام‌مند پایان‌نامه‌ها در ابعاد مختلف اعتبار ظاهری (توافق نظر چهار نفر از اساتید و پژوهشگران دانشگاه در مورد سنجش‌های تجربی یک مفهوم خاص)، اعتبار معنایی (ساخت‌مندی فرایند گردآوری داده‌ها (کریپندورف، ۱۳۹۸: ۲۱۴)، اعتبار نمونه‌گیری (انطباق داده موجود با تعریف مشخصی از جامعه آماری و نمونه آماری (همان: ۲۲۲)، اعتبار محتوا (فراگیری طیفی از فضاهایی که در مفهوم گنجانده شده است (ببی، ۱۳۸۶: ۲۸۵) از طریق ساخت ابزار مفهومی «گستره عدالت‌پژوهی» و چارچوب کدگذاری هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی)، اعتبار همبستگی (همبستگی و همگرایی اندازه‌های بدیع گستره عدالت‌پژوهی و چارچوب هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی پایان‌نامه‌ها با اندازه‌های رسمی یا افتراق و واگرایی با سایر اندازه‌های افتراقی (کریپندورف، ۱۳۹۸: ۲۲۳) و اعتبار پیش‌بین همخوانی بالا با پدیده‌های گذشته، حال یا آینده که ابزار سنجش مدعی پیش‌بینی آن‌ها است و همخوانی پایین با پدیده‌هایی که در پی افتراق با آنها است (همان: ۲۲۶) ارزیابی شد.

جدول ۱. پایان‌نامه‌های مرور نظام‌مند

ردیف	عنوان	دانشگاه	نویسنده	سال انتشار
۱	اندیشه‌های اجتماعی سید قطب با تکیه بر عدالت اجتماعی	تهران	توحیدی	۱۳۷۰
۲	درک عدالت در میان جوانان	شهید بهشتی	رضاپور	۱۳۷۴
۳	عوامل موثر بر درک مردم از عدالت و رابطه آن با برابری (نابرابری)، مطالعه موردی شهر مشهد	تربیت مدرس	میرسندسی	۱۳۷۵
۴	بررسی مفهوم هویت جمعی و جایگاه هویت ملی در شهر مشهد یا تاکید بر تاثیر دو عامل عامگرایی و عدالت توزیعی بر هویت جامعه‌ای (ملی)	فردوسی مشهد	رزازی‌فر	۱۳۷۶
۵	نسبت عدالت اجتماعی و آزادی در اندیشه شریعتی و سروش	تربیت مدرس	مهرابی	۱۳۸۱
۶	عوامل موثر بر نگرش دانشجویان به عدالت و آزادی	تربیت مدرس	سیاهپوش	۱۳۸۱
۷	بررسی جایگاه زنان شاغل در نظام عدالت کیفری ایران	تربیت مدرس	خدایاری‌نژاد	۱۳۸۳

ردیف	عنوان	دانشگاه	نویسنده	سال انتشار
۸	بررسی عوامل موثر بر نگرش مردم به عدالت (مطالعه موردی شهر اسفراین)	تهران	توزی	۱۳۸۴
۹	مطالعه مقایسه ای عدالت اجتماعی از منظر استاد مطهری و دکتر شریعتی از دیدگاه جامعه شناختی	تهران	زمانی	۱۳۸۶
۱۰	رابطه برخورداری از انواع سرمایه (اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی) و نوع نگرش به عدالت اجتماعی	علامه طباطبایی	حسینی	۱۳۸۶
۱۱	عوامل اجتماعی موثر بر درک از عدالت اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه تهران	تهران	وحیدنیا	۱۳۸۸
۱۲	مطالعه نظری و تجربی عوامل فرهنگی ایجاد عدالت جنسیتی در بین زنان متأهل شهر تهران	اصفهان	بخارایی	۱۳۸۹
۱۳	نقش قانون بیمه بیکاری در تحقق عدالت اجتماعی	علامه طباطبایی	براتی	۱۳۸۹
۱۴	بررسی مفاهیم نظریه های رفاه اجتماعی (آزادی، برابری، عدالت، قدرت و حقوق) در مکاتب معتزله و اشاعره	علامه طباطبایی	نعمت پور	۱۳۸۹
۱۵	مطالعه برداشت نسل ها از عدالت اجتماعی (مطالعه موردی متولدین ۱۳۳۰-۱۳۷۰ شهر تهران)	تهران	ندیری	۱۳۹۰
۱۶	مقایسه گفتمان عدالت خواهی در جنبش های معاصر (جنبش ملی شدن نفت و جنبش فداییان اسلام)	تهران	اسدالهی دوبخشتری	۱۳۹۰
۱۷	بررسی تطبیقی نسبت عدالت و آزادی از نگاه آمارتپاسن و متفکران مسلمان ایرانی (امام خمینی، دکتر شریعتی، دکتر سروش)	علامه طباطبایی	رمضان خانی	۱۳۹۰
۱۸	بررسی عوامل مرتبط با نگرش جوانان شهر کرمان به عدالت اجتماعی	علامه طباطبایی	سلطانی بنانودی	۱۳۹۱
۱۹	عدالت اجتماعی و جایگاه آن در برنامه های دوم، سوم و چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران	علامه طباطبایی	رضایی	۱۳۹۱
۲۰	از مفهوم متافیزیکی عدالت تا مفهوم اجتماعی آن (مطالعه ی موردی: قانون کار ایران)	اصفهان	پیرحیاتی	۱۳۹۲
۲۱	مطالعه ی رابطه گرایش به ابعاد دینداری و درک از عدالت در بین دو قشر بازاریان و پزشکان در تهران	تهران	کوچکیان	۱۳۹۲
۲۲	احساس عدالت و رابطه آن با گرایش های سیاسی	علامه طباطبایی	لطفی	۱۳۹۲

عدالت پژوهی در جامعه‌شناسی ایران؛ مرور نظام‌مند پایان‌نامه‌ها

ردیف	عنوان	دانشگاه	نویسنده	سال انتشار
۲۳	تبیین جامعه‌شناختی ادراک عدالت آموزشی در بین دانشجویان	فردوسی مشهد	گلمکانی	۱۳۹۲
۲۴	درک از عدالت و رابطه آن با نوع دینداری	فردوسی مشهد	طلوع برکاتی درجز	۱۳۹۲
۲۵	تحلیلی بر تاثیر تسهیلات ویژه ی فرزندان شاهد و ایثارگر بر عدالت اجتماعی ادراک شده	اصفهان	طاهری	۱۳۹۳
۲۶	بررسی میزان احساس عدالت اجتماعی و عوامل موثر بر آن (مطالعه در بین شهروندان آبادانی)	علامه طباطبایی	سالاروند	۱۳۹۳
۲۷	بررسی و تحلیل درک عدالت اجتماعی در بین معلمان	شهید بهشتی	سهندی	۱۳۹۴
۲۸	مطالعه تاثیر سیاستهای درمانی بر خانواده های بیماران صعب العلاج شهر تهران ازمنظر عدالت	تهران	حسنوند	۱۳۹۵
۲۹	زمینه‌های جامعه‌شناختی تکوین و تحول گفتمان‌های عدالت در دولت‌های پس از انقلاب اسلامی ایران	تبریز	زایرکعبه	۱۳۹۶
۳۰	بومی‌گزینی دانشگاه‌ها از منظر عدالت آموزشی با تاکید بر نظر متخصصان آموزش عالی	تهران	شاه‌مردان	۱۳۹۷
۳۱	مطالعه دسترسی زنان به عدالت خانوادگی در نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران	تربیت مدرس	همدانیان	۱۳۹۷
۳۲	چگونگی درک مفهوم عدالت نزد دانش‌آموختگان مدارس غیرانتفاعی اسلامی	علامه طباطبایی	چیت‌ساز	۱۳۹۷

ارزیابی ابعاد هستی‌شناختی عدالت پژوهی در پایان‌نامه بر اساس مؤلفه‌های بیرونی یا درونی بودن واقعیت اجتماعی، مشاهده‌پذیری واقعیت، قابل اندازه‌گیری بودن^۱ واقعیت، استقلال یا عدم استقلال واقعیت از پژوهشگر و چگونگی ماهیت واقعیت کدگذاری شد که جمع‌بندی آنها در یکی از ابعاد واقع‌گرایی سطحی، واقع‌گرایی مفهومی^۲، واقع‌گرایی محتاط^۳، واقع‌گرایی عمیق^۴، واقع‌گرایی دقیق^۵، ایدئالیسم (رویکردگرا، مقید، آگنوستیک و لادری) جای گرفته است.

1. Measurable
2. Conceptual Realism
3. Cautious Realism
4. Depth Realism
5. Subtle Realism

پاسخ به هر پرسش تحقیق در پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهانه، وابسته به معرفت‌شناسی مشخصی است که تعیین شیوه غالب شناخت واقعیت، ابزار شناخت، نوع رابطه سوژه شناخت و ابژه شناخت، معیار ارزیابی معرفت و هدف از شناخت واقعیت، نوع معرفت‌شناسی را مشخص می‌کند. پس از تعیین جزئیات معرفت‌شناختی هر پرسش، یکی از انواع معرفت‌شناسی تجربه‌گرایی، خردگرایی، ابطال‌گرایی، واقع‌گرایی نوین، ساختمان‌گرایی و قراردادگرایی برای هر پرسش انتخاب شد.

در نهایت برای تعیین روش‌شناسی پاسخ به پرسش‌های تحقیق در هر پایان‌نامه عدالت‌پژوهانه، یکی از راهبردهای استقرایی^۱، قیاسی^۲، پس‌کاوی یا استفهامی مورد نظر بلیکی (۱۳۹۱) و بکارگیری آنها متناسب با فرایند تحقیق مورد مطالعه قرار گرفت. نکته مهم در روش‌شناسی پژوهش‌ها این است که در یک تحقیق ممکن است از یک یا چند راهبرد پژوهشی بهره گرفته شود اما مشروع یا نامشروع بودن ترکیب رهیافت‌ها (محمدپور، ۱۳۸۹: ۶۴)، راهبردها، روش‌ها و داده‌ها وابسته به این است که به مفروضات هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی نهفته در کاربرد آنها توجه شود.

پس از توصیف ابعاد هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی عدالت‌پژوهی در هر پایان‌نامه، قدم بعدی تحلیل توصیفی گستره عدالت‌پژوهی و ابعاد آن در پرسش‌های تحقیق و پایان‌نامه‌ها بوده است که مطابق جدول شماره ۲ این تحلیل همراه با دسته‌بندی، جمع‌بندی و تحلیل داده‌های تجمیعی نمونه آماری، امکان تحلیل بنیان‌های عدالت‌پژوهی در پایان‌نامه‌ها را فراهم می‌کند.

جدول ۲. گستره و اجزای عدالت‌پژوهی در پایان‌نامه

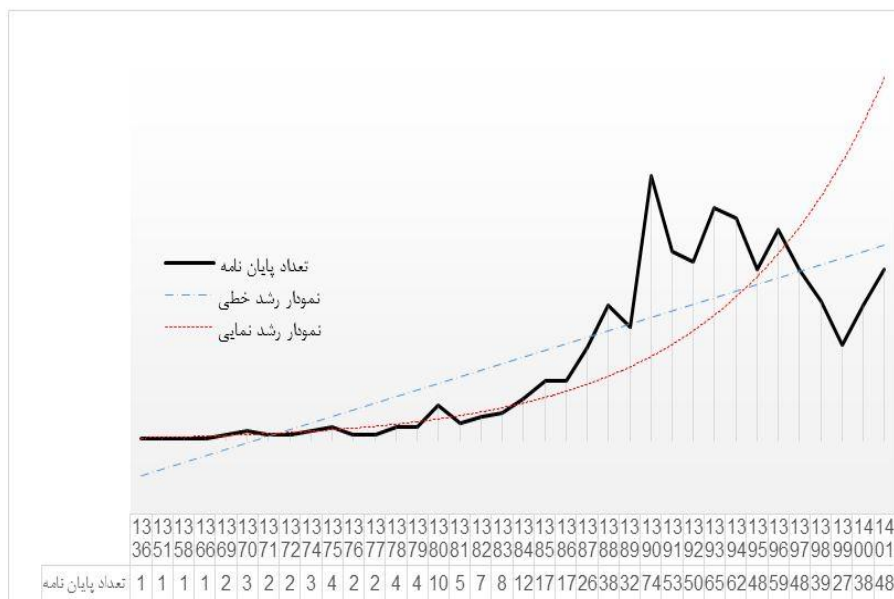
گستره عدالت‌پژوهی	اجزای عدالت‌پژوهی
پیشینه عدالت‌پژوهی	تاریخچه، نظر دیگران، کتاب‌ها، متفکران، شرح نظریه، بیان تعاریف، نقد نظریه و مکتب‌ها
روش‌شناسی عدالت‌پژوهی	روش پژوهش، شاخص‌سازی، ابزار پژوهش، مسائل و راهبردها
نظریه‌پردازی عدالت‌پژوهی	مفهوم‌پردازی، تعریف‌سازی، فرضیه‌سازی، توصیف نظریه، نظریه‌آزمایی و مدل‌سازی
اجرای عدالت	ادراک، شرایط، زمینه‌ها، نیاز، مجریان، شیوه، مراحل، نگرش، احساس، پیامد، سرانجام، ارزیابی، عدالت‌خواهی، میزان عدالت و اولویت‌بندی

1. Deductive
2. Inductive

یافته‌ها

۱- مشخصات کلی پایان‌نامه‌های مرور شده

در حوزه عدالت پژوهی ۸۱۵ پایان‌نامه تا پایان سال ۱۴۰۱ در ۱۰ دانشگاه برتر رشته علوم انسانی ایران تولید شده است. اولین پایان‌نامه ثبت شده با موضوع عدالت در سامانه‌های اطلاعاتی، در سال ۱۳۳۶ در رشته حقوق دانشگاه تهران است (شهریاری، ۱۳۳۶). در سال‌های ۱۳۵۱، ۱۳۵۸ و ۱۳۶۶ هم هر سال یک پایان‌نامه ثبت شده است. به غیر از سال ۱۳۷۳، در سال‌های ۱۳۶۹ تا ۱۴۰۱ هر ساله دست‌کم یک پایان‌نامه در سامانه‌ها ثبت شده است. بر اساس اطلاعات نمودار شماره ۱، کمترین تعداد پایان‌نامه با دو جلد مربوط به سالهای ۱۳۶۹، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۶ و ۱۳۷۷ است و بیشترین آنها در سال ۱۳۹۰ تعداد ۷۴ جلد است. اطلاعات این نمودار نشان می‌دهد هرچند انتشار پایان‌نامه‌ها از ابتدا تا سال ۱۳۹۰ روند صعودی داشته، اما در ادامه شاهد افت تعداد پایان‌نامه‌های حوزه عدالت پژوهی در ۱۰ دانشگاه برتر ایران هستیم به‌طوری‌که تعداد پایان‌نامه‌ها در سال ۱۳۹۹ به ۲۷ جلد کاهش یافته است. با این وجود نمودار رشد نمایی نشان می‌دهد که از اوایل دهه ۸۰ به بعد افزایش فراوانی پایان‌نامه‌ها تصاعدی بوده است (نمودار شماره ۲).

نمودار ۲. تعداد پایان‌نامه‌ها براساس سال انتشار

رتبه‌بندی تعدادی پایان‌نامه‌ها نشان می‌دهد دانشگاه‌های تهران، علامه طباطبایی و شهید بهشتی بیشترین و دانشگاه‌های شهید چمران، شیراز و شهید باهنر کمترین تعداد پایان‌نامه در این حوزه را دارند (جدول ۳).

جدول ۳. تعداد پایان‌نامه‌های حوزه عدالت‌پژوهی به تفکیک دانشگاه

دانشگاه	تهران	علامه طباطبایی	شهید بهشتی	تربیت مدرس	فردوسی	اصفهان	تبریز	شهید چمران	شیراز	شهید باهنر	کل
فراوانی	۲۳۷	۱۲۴	۱۱۲	۹۴	۶۵	۶۴	۴۹	۲۸	۲۷	۱۵	۸۱۵
درصد	۲۹/۱	۱۵/۲	۱۳/۷	۱۱/۵	۸	۷/۹	۶	۳/۴	۳/۳	۱/۹	۱۰۰

رتبه‌بندی گروه‌های تحصیلی دانشجویان تدوین‌کننده پایان‌نامه در حوزه عدالت‌پژوهی نشان می‌دهد گروه‌های حقوق، مدیریت، جغرافیا و شهرسازی بیشترین تعداد پایان‌نامه‌های مرتبط را دارند و گروه علوم اجتماعی در رتبه ششم این رده‌بندی قرار دارد. در مورد رشته اقتصاد نیز به خلاف انتظار وضع بر همین منوال است. شاید برخی از علل این تفاوت رتبه ناشی از اختلاف در تعداد کل دانشجویان یا عوامل دیگر باشد اما عامل بی‌توجهی یا کم‌توجهی استادان و دانشجویان و ساختار درسی گروه علوم اجتماعی به موضوع عدالت را نمی‌توان نادیده گرفت (جدول ۴).

جدول ۴. تعداد پایان‌نامه‌های حوزه عدالت‌پژوهی بر اساس گروه تحصیلی

رشته تحصیلی	حقوق	مدیریت	جغرافیا و شهرسازی	روانشناسی و جامعه‌شناسی	علوم سیاسی	علوم اجتماعی	الهیات و معارف	علوم اقتصادی	تربیت بدنی و ورزش	زبان و ادبیات	سایر	جمع کل
فراوانی	۲۰۵	۱۷۱	۸۸	۸۴	۶۴	۶۳	۵۴	۳۲	۱۸	۱۳	۲۳	۸۱۵
درصد	۲۵/۲	۲۱	۱۰/۸	۱۰/۳	۷/۹	۷/۷	۶/۶	۳/۹	۲/۲	۱/۶	۲/۸	۱۰۰

مطالعه مقایسه‌ای پایان‌نامه‌های تولید شده در حوزه عدالت پژوهی نشان می‌دهد سه موضوع عدالت سازمانی، عدالت حقوقی و عدالت فضایی بیشترین تعداد پایان‌نامه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند و موضوع عدالت جامعوی (جامعه‌ای) در رتبه ششم قرار دارد (جدول ۵). از آنجاکه تمام جنبه‌های عدالت مرتبط با جامعه با اصطلاح عدالت اجتماعی بیان می‌شود برای نگاه تخصصی‌تر به این مفهوم و مرتبط با رشته و گروه‌های علمی دانشگاهی جامعه‌شناسی، اصطلاح عدالت جامعوی (جامعه‌ای) برای این عرصه انتخاب شده است که شامل تحلیل جامعه‌شناختی، احساس عدالت، درک از عدالت، نگرش به عدالت، عدالت جنسیتی و امثال این‌ها می‌شود.

جدول ۵. تعداد پایان‌نامه‌های حوزه عدالت پژوهی بر اساس موضوع

موضوع	عدالت سازمانی	عدالت حقوقی	عدالت فضایی	عدالت سیاسی	عدالت اقتصادی	عدالت جامعوی	عدالت نظری
فراوانی	۲۳۱	۲۱۹	۹۶	۵۷	۵۵	۵۲	۴۲
درصد	۲۸/۳	۲۶/۹	۱۱/۸	۷	۶/۷	۶/۴	۵/۲
موضوع	عدالت آموزشی	عدالت دینی اخلاقی	عدل الهی	عدالت فلسفی	سایر	جمع کل	
فراوانی	۳۱	۱۲	۱۱	۴	۵	۸۱۵	
درصد	۳/۸	۱/۵	۱/۳	۰/۵	۰/۶	۱۰۰	

۲- داده‌های تجمیعی روش تحقیق پایان‌نامه‌ها

هر کدام از پایان‌نامه‌های مطالعه شده در این پژوهش یک یا چند هدف را پی گرفته‌اند و در مجموع تعداد ۷۰ هدف در ۳۲ پایان‌نامه بیان شده است. هدف‌های «توصیف» با ۳۲ مورد و «تبیین» با ۱۷ مورد بیشترین فراوانی را دارند. مابقی شامل «فهم» با ۱۰ مورد، «پیش‌بینی» با ۸ مورد و «تغییر» با ۲ مورد فراوانی هستند.

بین ۱۴۱ پرسش تحقیق، تعداد ۱۳۷ پرسش به «چیستی» و ۴ پرسش به «چگونگی» پرداخته اما هیچکدام از پرسش‌ها به «چرایی» نپرداخته است. با توجه به اینکه معنای «تبیین» به مثابه یکی از واژگان روش‌شناختی عبارت است از شرح روابط علی میان متغیرها (عبداللهمیان، ۱۴۰۰) یا توضیح درباره علت وقوع یک واقعه و استنتاج آن (رفیع‌پور، ۱۳۸۴، ص ۱۱۳) و دستیابی

به این هدف وابسته به طرح پرسش «چرایی» است (بلیکی، ۱۳۹۱). مقایسه نوع پرسش‌ها با نوع هدف‌ها نشان می‌دهد که با وجود بیان ۱۷ هدف «تبیینی» در پایان‌نامه‌ها، هیچ پرسش «چرایی» برای تبیین آنها مطرح نشده است.

مقایسه گستره عدالت‌پژوهی پرسش‌های تحقیق در پایان‌نامه‌ها نشان می‌دهد، «نظریه‌پردازی عدالت‌پژوهی» در ۷۴ پرسش معادل ۵۲ درصد بیشترین فراوانی را دارد و پرسش‌های مرتبط با «اجرای عدالت» در ۴۱ مورد و معادل ۲۹ درصد وجود داشته و «پیشینه عدالت‌پژوهی» در ۲۶ پرسش معادل ۱۸ درصد مورد توجه بوده است اما هیچ پرسشی به «روش‌شناسی عدالت‌پژوهی» نپرداخته است.

۲۷ پژوهش ماهیت «بنیادی تجربی» و ۵ مورد «بنیادی نظری» دارند اما هیچکدام از آنها به جنبه «کاربردی» نپرداخته‌اند. توجه به ابعاد «کمی» و «کیفی» در نوع تحقیق پایان‌نامه‌ها برابر بوده است و ۶ مورد از پایان‌نامه‌ها به صورت «تلفیقی^۱» انجام شده است.

پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی در ۱۶ مورد از راهبرد «قیاسی» و به همین میزان از راهبرد «استفهامی» بهره گرفته‌اند. هرچند ۸ پایان‌نامه همزمان از راهبرد «قیاس» همراه با «پس‌کاوی^۲» استفاده کرده‌اند یعنی همراه با آزمون فرضیه و نظریه‌آزمایی به ارائه و آزمون مدل تحقیق هم پرداخته‌اند، هیچکدام از پایان‌نامه‌ها راهبرد «استقرا» را بکار نبرده‌اند. در پایان‌نامه‌های مطالعه شده با توجه به انجام بیش از یک روش در برخی از آنها، مجموعاً ۴۱ روش تحقیق اجرا شده که بیشترین فراوانی مربوط به روش «پیمایش» (۱۷ مورد)، «تحلیل محتوا» (۶ مورد)، «تحلیل گفتمان» (۳ مورد) است و سایر روش‌ها شامل «مطالعه تطبیقی» و «مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته» (هر کدام ۲ مورد) و «مطالعه موردی»، «پژوهش اسنادی»، «پدیدارشناسی»، «گراندد تئوری»، «تحلیل تماتیک»، «مشاهده مشارکتی»، «تحلیل اسنادی»، «تبیین تاریخی تکوینی»، «تبیین تاریخی قانونی»، «مقایسه‌ای» و «مصاحبه عمیق» (هر کدام ۱ مورد) بوده است.

مقایسه قلمرو عدالت هر کدام از پایان‌نامه‌ها نشان می‌دهد، تعداد ۱۹ پایان‌نامه نگاه چندبعدی به موضوع عدالت داشته‌اند و در مابقی به یکی از جنبه‌های «نظری» (۳ مورد)، «حقوقی»، «آموزشی» و «اقتصادی» (هر کدام ۲ مورد) و «سیاسی»، «جنسیتی»، «خانوادگی» و «بهداشتی» عدالت (هر کدام ۱ مورد) پرداخته شده است.

1. Mixed Method
2. Retroduction

با در نظر گرفتن اینکه ۱۳ پایان‌نامه فاقد متغیرهای وابسته و مستقل هستند، فراوانی متغیرهای وابسته در پایان‌نامه‌ها نشان می‌دهد متغیر «درک عدالت» با ۶ مورد فراوانی دارای بیشترین تکرار بوده است. متغیرهای «نگرش به عدالت» و «احساس عدالت» با ۳ مورد فراوانی در رتبه بعدی قرار دارند و متغیرهای «نابرابری جنسیتی»، «عدالت اجتماعی ادراک شده»، «ادراک عدالت آموزشی»، «تحول گفتمان عدالت»، «دسترسی به عدالت خانوادگی»، «هویت ملی» و «گرایش سیاسی» هر کدام با ۱ مورد فراوانی سایر متغیرهای وابسته هستند.

تعداد متغیرهای مستقل پایان‌نامه‌ها مجموعاً ۷۹ متغیر است که متغیرهای زمینه‌ای «جنسیت» و «تحصیلات» با فراوانی ۶ مورد در رتبه اول و متغیرهای «سن» و «پایگاه اجتماعی اقتصادی» با فراوانی ۴ مورد و «محل سکونت» با فراوانی ۳ مورد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. بعد از آنها متغیر «احساس عدالت» با فراوانی ۳، «درآمد»، «عدالت رویه‌ای»، «امید به موفقیت مالی»، «میزان دینداری»، «ناکارآمدی نسبی دولت‌ها در استقرار عدالت» هر یک با فراوانی ۲ و سایر متغیرها از قبیل «امکانات آموزشی»، «ساختار جامعه توده‌ای»، «کم‌سوادی حقوقی»، «سرمایه اقتصادی»، «نوع دینداری»، «مقطع تحصیلی»، «احساس تبعیض»، «احساس نارضایتی»، «اعتقاد به کارایی مسئولان»، «ایدئولوژی مردسالار»، «فرصت‌های شغلی»، «معیارهای پذیرفته‌شده عدالت»، و نظایر آن‌ها با ۱ مورد فراوانی در رتبه‌های بعدی قرار دارند. بر این اساس در بین مجموعه متغیرهای وابسته و مستقل، متغیرهای «درک عدالت» و «احساس عدالت» بیشترین فراوانی را دارند.

نتایج ارزیابی روش‌شناختی پایان‌نامه‌های حوزه عدالت‌پژوهی نشان می‌دهد که از بین ۳۲ پایان‌نامه، آزمون اعتبار ۱۳ پایان‌نامه و آزمون پایایی ۱۷ پایان‌نامه انجام نشده است یعنی حدود نیمی از پایان‌نامه‌ها فاقد اطمینان از کیفیت مناسب هستند. ۱۴ پایان‌نامه فاقد راهکار مبتنی بر نتایج تحقیق بودند و ۷ پایان‌نامه نیز پرسش‌های تحقیق را به صراحت بیان نکرده‌اند.

۳- هستی‌شناسی عدالت‌پژوهی در پرسش‌های تحقیق

در مرحله نهایی مرور نظام‌مند، تحلیل ابعاد هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی پایان‌نامه‌ها مبتنی بر پرسش‌های تحقیق انجام گرفت. مجموع پرسش‌های تحقیق مرتبط با موضوع عدالت که در ۳۲ پایان‌نامه عدالت‌پژوهی جامعه‌شناسی ایران مطرح شده است تعداد ۱۴۱ مورد بود.

اولین مرحله از شناخت هستی‌شناسی عدالت‌پژوهی بیان مفهوم محوری یا ابعاد عدالت‌پژوهی پایانه‌ها است. با توجه به پرسش‌های تحقیق، مفاهیم «درک عدالت» (۲۹ مورد)، «احساس عدالت» (۲۶ مورد) و «نگرش به عدالت» (۲۳ مورد) با نسبت بیش از ۵۵ درصد کل موارد، بیشترین فراوانی را در پایانه‌ها داشته‌اند. در انتهای جدول ابعاد عدالت‌پژوهی، موارد «بی‌عدالتی جنسیتی»، «سازگاری با نظریه عدالت»، «ایده عدالت»، «عدالت آموزشی» و «گونه‌شناسی عدالت» هر کدام با یک مورد کمترین فراوانی را داشتند.

برای ارزیابی سایر ابعاد هستی‌شناسی عدالت‌پژوهی در پرسش‌های تحقیق، پنج مؤلفه «بیرونی یا درونی بودن»، «مشاهده‌پذیری»، «سنجش‌پذیری» و «ماهیت» این مفاهیم محوری و «رابطه پژوهشگر» با ابعاد عدالت‌پژوهی اهمیت دارند که یافته‌های حاصل از بررسی آن‌ها از این قرار است: از نظر بیرونی یا درونی بودن ابعاد عدالت‌پژوهی در پرسش‌های تحقیق در ۱۲۰ پرسش تحقیق (بیش از ۸۵ درصد کل پرسش‌ها) واقعیت به‌سان شیء و بیرون از ذهن محقق مورد مطالعه قرار گرفته و مابقی (۲۱ پرسش) معطوف به واقعیت درونی است.

از نظر مشاهده‌پذیری، واقعیت ۱۰۰ پرسش معادل حدود ۷۱ درصد پرسش‌ها «مشاهده‌پذیر» است یعنی در قالب داده به مشاهده تحمیل می‌شود (دورکیم، ۱۳۹۹: ۵۸). یکی از این موارد واقعیت «احساس عدالت اجتماعی» است که در پرسش «آیا بین پایگاه اقتصادی و اجتماعی پاسخگویان و احساس عدالت اجتماعی رابطه وجود دارد؟»، که در پایانه‌نامه ردیف ۲۶ جدول شماره ۱ بیان شده است. در بقیه پرسش‌ها مشاهده واقعیت به‌نوعی وابسته به تفسیر (مشاهده‌پذیر با فرایند تفسیری یا مشاهده تفسیری) است. مانند واقعیت «درک از عدالت» که در پرسش «دانش آموزان مدارس غیرانتفاعی اسلامی چه درکی از عدالت به مثابه یک ارزش دارند؟»، که در پایانه‌نامه ردیف ۳۲ جدول شماره ۱ آورده شده است.

از نظر سنجش‌پذیری ابعاد عدالت‌پژوهی تعداد ۹۵ پرسش تحقیق معادل ۶۷ درصد، حاوی واقعیت «سنجش‌پذیر» است و مابقی «سنجش‌ناپذیر» اند (۳۲ پرسش) یا «وابسته به ساختاری از افکار» (۱۴ پرسش) هستند. مثلاً پرسش «آیا بین نگرش افراد جامعه به عدالت تفاوت وجود دارد؟» در پژوهش ردیف ۸ جدول شماره ۱، «نگرش افراد جامعه به عدالت» را واقعیتی سنجش‌پذیر در نظر گرفته است اما مثلاً در پرسش «سروش و شریعتی امکان تحقق عدالت اجتماعی با آزادی و بدون آزادی را چگونه ارزیابی نموده‌اند؟» در پژوهش ردیف ۵ جدول شماره ۱، «امکان تحقق عدالت اجتماعی» واقعیتی وابسته به ساختاری از افکار است.

از نظر رابطه پژوهشگر با ابعاد عدالت پژوهی در بین پرسش‌های تحقیق، تعداد ۱۲۰ مورد معادل ۸۵ درصد کل پرسش‌ها، واقعیت «مستقل از پژوهشگر» است یعنی در پاسخ به این پرسش‌ها، پژوهشگر ناظری بی‌طرف است (بلیکی، ۲۰۰۰، ص ۷۶). مانند پرسش «تعاریف، نظریات و گونه‌شناسی‌های مربوط به عدالت کدامند؟» که در پایان‌نامه ردیف ۲۹ جدول شماره ۱ بیان شده است. اما در ۲۱ پرسش مانند «برای گفتمان‌های عدالت در دولت‌های پس از انقلاب اسلامی ایران بر اساس تحلیل گفتمان لاکلا و موف چه تحلیلی می‌توان ارائه کرد؟» که در همان پایان‌نامه بیان شده، واقعیت «وابسته به پژوهشگر» است.

از نظر ماهیت عدالت پژوهی تعداد ۹۷ پرسش و حدود ۶۹ درصد پرسش‌ها دارای «واقعیت از پیش تعیین شده» است و مابقی پرسش‌ها متعلق به انواع پنج گانه دیگر است (جدول ۶).

جدول ۶. ماهیت واقعیت در پرسش‌های تحقیق پایان‌نامه‌های عدالت پژوهی

جامعه‌شناسی ایران

ماهیت	از پیش تعیین شده	قابل درک به شکل‌های مختلف	قابل تفسیر	استوار بر مفروضات و اهداف	برساختی	فراهم‌کننده و مقیدکننده برهمکنش‌های انسانی	جمع کل
فراوانی	۹۷	۱۰	۱۱	۹	۱۲	۲	۱۴۱
درصد	۶۸/۸	۷/۱	۷/۸	۶/۴	۸/۵	۱/۴	۱۰۰

با توجه به معیارهای پنج‌گانه ارزیابی هستی‌شناسی واقعیت، از بین ۱۴۱ پرسش، تعداد ۹۵ پرسش معادل ۶۷/۴ درصد پرسش‌ها دارای واقعیت با هستی‌شناسی «واقع‌گرایی سطحی» هستند و کمترین آنها متعلق به «واقع‌گرایی دقیق» با فراوانی ۴ مورد و نسبت ۲/۸ درصد پرسش‌ها است (جدول ۷).

جدول ۷. هستی‌شناسی واقعیت در پرسش‌های تحقیق پایان‌نامه‌های عدالت پژوهی

جامعه‌شناسی ایران

هستی‌شناسی	واقع‌گرایی سطحی	واقع‌گرایی مفهومی	واقع‌گرایی محتاط	واقع‌گرایی دقیق	آرمان‌گرایی	جمع کل
فراوانی	۹۵	۱۵	۶	۴	۲۱	۱۴۱
درصد	۶۷/۴	۱۰/۶	۴/۳	۲/۸	۱۴/۹	۱۰۰

۴- معرفت‌شناسی عدالت‌پژوهی در پایان‌نامه‌ها

برای ارزیابی معرفت‌شناسی عدالت‌پژوهی در پرسش‌های تحقیق، پنج مؤلفه شیوه شناخت، ابزار شناخت، رابطه سوژه و ابژه شناخت، معیار ارزیابی معرفت و هدف از شناخت ابعاد عدالت‌پژوهی اهمیت دارند که در اینجا به توصیف داده‌های مرتبط با این مؤلفه‌ها پرداخته شده است.

شیوه غالب شناخت مفاهیم محوری یا ابعاد عدالت‌پژوهی در پرسش‌های تحقیق با فراوانی ۶۱ مورد و نسبت ۴۳/۳ درصد متکی بر «نظریه‌پردازی» است. در این شیوه برای پاسخ به پرسش تحقیق بر مبنای نظریه فرضیه‌هایی ارائه می‌شود و محقق با گردآوری داده در پی آزمون تأیید یا رد نظریه است (بلیکی، ۱۳۹۱). رتبه دوم با فراوانی ۲۶ مورد و نسبت ۱۸ درصد شیوه «اندیشه‌ورزی» است. مثلاً «ایده‌هایی از عدالت» در پرسش «چگونه ایده‌هایی از عدالت وضعیت واقعی را تعیین می‌کند؟» مربوط به پایان‌نامه ردیف ۲۷ جدول شماره ۱، با اندیشه‌ورزی محقق و نه عینیت ابژه و مشاهده شرح داده شده است. شیوه «مشاهده» با ۲۰ مورد و ۱۴ درصد و شیوه «تبیین مکانیسم علی» با ۱۹ مورد و ۱۳ درصد در رتبه بعدی قرار دارند. «درک از عدالت» در پرسش «دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی اسلامی چه درکی از عدالت به‌مثابه یک ارزش دارند؟» با برهمکنش میان پاسخگویان و پژوهشگر مرتبط است.

ابزار شناخت ابعاد عدالت‌پژوهی در پرسش‌های تحقیق، در ۶۱ پرسش معادل ۴۳ درصد پرسش‌ها از طریق «آزمون نظریه»، در ۲۶ پرسش با «منطق»، در ۲۰ پرسش با «حواس»، ۱۹ پرسش با «مدل‌سازی»، ۱۴ پرسش از طریق «زبان» بوده و «عمل‌گرایی» با فراوانی ۱ مورد کمترین استفاده را داشته است.

رابطه سوژه و ابژه ابعاد عدالت‌پژوهی در ۶۱ مورد معادل حدود ۴۳ درصد از پرسش‌های تحقیق مانند «آیا بین سطح درآمد و احساس عدالت رابطه مستقیم وجود دارد؟» در پایان‌نامه ردیف ۳ جدول شماره ۱، «دانشمند بی‌تعصب روشن‌کننده وضعیت جهان» است. در ۲۶ پرسش نقش محقق «دانشمند بی‌تعصب آگاهی‌بخش» است و در ۲۰ پرسش مانند «دانشجویان چه درکی از عدالت و آزادی دارند؟» در پایان‌نامه ردیف ۶ جدول شماره ۱ نقش محقق به عنوان «دانشمند بی‌طرف» قابل ارزیابی است. ۱۹ پرسش مانند «چه عوامل ذهنی و عینی‌ای در تقویت بی‌عدالتی جنسیتی نقش داشته است؟» در پایان‌نامه ردیف ۱۲ جدول شماره ۱، نقش محقق «دانشمند روشنگر و معرفت‌ساز» است.

معیار ارزیابی ابعاد عدالت‌پژوهی در ۶۱ پرسش و حدود ۴۳ درصد از پرسش‌های تحقیق مانند ارزیابی «احساس عدالت» در پرسش «آیا بین سطح درآمد و احساس عدالت رابطه مستقیم وجود دارد؟» در پایان‌نامه ردیف ۳ جدول شماره ۱، «تأیید موقتی نظریه» است. در ۲۶ پرسش مانند «آیا برای تحقق عدالت اجتماعی، شریعتی ایجابی می‌نگرد و سرش سلبی؟» در پایان‌نامه ردیف ۵ جدول شماره ۱، معیار «عدم تناقض در استدلال» است و در ۲۰ پرسش مانند «دانشجویان چه درکی از عدالت و آزادی دارند؟» در پایان‌نامه ردیف ۶ جدول شماره ۱، «بازنمایی درست با تجربه حسی» معیار ارزیابی بوده است.

هدف از شناخت در ۶۱ مورد و حدود ۴۳ درصد از پرسش‌های تحقیق «تولید معرفت موقتی در قالب نظریه آزمون‌شده» (آزمون نظریه)، ۲۶ مورد معادل حدود ۱۸ درصد پرسش‌ها، «تولید معرفت مطلق مبتنی بر ظرفیت درونی انسان» و ۲۰ پرسش (حدود ۱۴ درصد) «تولید معرفت مطلق با مشاهده مستقیم» بوده است (جدول ۸).

جدول ۸. هدف از شناخت واقعیت در پرسش‌های تحقیق پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی

جامعه‌شناسی ایران

هدف	تولید معرفت مطلق با مشاهده مستقیم	تولید معرفت مطلق مبتنی بر ظرفیت درونی انسان	تولید معرفت موقتی در قالب نظریه آزمون‌شده	معرفت به ساختارها و مکانیسم‌ها	فهم و نوسازی	مدیریت زندگی اجتماعی	جمع کل
فراوانی	۲۰	۲۶	۶۱	۱۹	۱۴	۱	۱۴۱
درصد	۱۴/۲	۱۸/۴	۴۳/۲	۱۳/۵	۱۰	۰/۷	۱۰۰

باتوجه به معیارهای پنج‌گانه ارزیابی معرفت‌شناسی واقعیت، از مجموع ۱۴۱ پرسش، تعداد ۶۱ پرسش، معادل ۴۳/۲ درصد پرسش‌ها، دارای واقعیت با معرفت‌شناسی «ابطال‌گرایی» هستند و کمترین آنها متعلق به «قراردادگرایی» با فراوانی ۱ مورد و نسبت ۰/۷ درصد پرسش‌ها است (جدول ۹).

جدول ۹. معرفت‌شناسی واقعیت در پرسش‌های تحقیق پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی

جامعه‌شناسی ایران

معرفت‌شناسی	تجربه‌گرایی	خرد‌گرایی	ابطال‌گرایی	واقع‌گرایی نوین	ساختمان‌گرایی	قرارداد‌گرایی	جمع‌کل
فراوانی	۲۰	۲۶	۶۱	۱۹	۱۴	۱	۱۴۱
درصد	۱۴/۲	۱۸/۴	۴۳/۲	۱۳/۵	۱۰	۰/۷	۱۰۰

۵- روش‌شناسی عدالت‌پژوهی در پرسش تحقیق پایان‌نامه‌ها

برای مطالعه روش‌شناسی پژوهش‌ها بر اساس ۱۴۱ پرسش تحقیق در پایان‌نامه‌ها، نوع روش تحقیق و راهبرد پژوهش مرتبط با هر کدام از پرسش‌ها به تفکیک مورد مطالعه قرار گرفت که توصیف آن‌ها از این قرار است:

انواع روش‌های تحقیق برای پاسخ به ۱۴۱ پرسش مورد مطالعه در مرور نظام‌مند، شامل ۱۵ روش است که در آنها «پیمایش» با ۹۵ مورد غالب بوده و «تحلیل محتوای کمی و کیفی» با ۲۰ مورد در رتبه‌های بعد جای دارند. روش‌های «تحلیل گفتمان» با ۹ مورد، «تطبیقی» با ۸ مورد، «مشاهده مشارکتی» و «مصاحبه عمیق» با ۴ مورد، «مقایسه‌ای» با ۳ مورد، «مطالعه موردی»، «تحلیل تماتیک» و «پدیدارشناسی» هر کدام با ۲ مورد و «مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته»، «تحلیل اسنادی»، «تبیین تاریخی تکوینی» و «تبیین تاریخی قانونی» با ۱ مورد سایر روش‌های تحقیق پرسش‌های پایان‌نامه‌ها هستند.

انتخاب راهبرد پژوهش نقطه شروع و مهیاکننده پاسخگویی به انواع پرسش‌های تحقیق است (بلیکی، ۱۳۹۱). از بین ۱۴۱ پرسش تحقیق، ۷۷ پرسش با راهبرد قیاسی، ۵۷ پرسش با راهبرد استقوامی و ۷ پرسش با راهبرد پس‌کاوی پاسخ داده شده‌اند اما راهبرد «استقرایی» هیچ جایگاهی برای پاسخ به پرسش‌ها نداشته است.

۶- گستره عدالت‌پژوهی

مؤلفه‌های هر کدام از ابعاد چهارگانه گستره عدالت‌پژوهی در جدول ۱۰ مشخص است. بر این اساس، گستره «نظریه‌پردازی» (۷۴ مورد) در بین پرسش‌های تحقیق بیشترین تکرار را داشته

است و هیچ پرسشی به «روش‌شناسی» نپرداخته است. در بین مؤلفه‌های عدالت‌پژوهی، مؤلفه «نظریه‌آزمایی» (۶۶ مورد) و «شرح نظریه دیگران» (۱۷ مورد) دارای بیشترین فراوانی بوده‌اند. جدول ۱۰. گستره و مؤلفه‌های عدالت‌پژوهی پرسش‌های تحقیق عدالت‌پژوهی در

جامعه‌شناسی ایران

پیشینه عدالت‌پژوهی	مؤلف	تاریخچه	شرح نظریه دیگران	بیان تعاریف	نظرات دیگران	جمع کل	
نظریه‌پردازی	تعداد	۴	۱۷	۴	۱	۲۶	
عدالت‌پژوهی	مؤلف	مدل‌سازی		نظریه‌آزمایی			
	تعداد	۸		۶۶			
روش‌شناسی عدالت‌پژوهی	-					۰	
اجرای عدالت	مؤلف	شرایط	شیوه اجرا	زمینه	پیامد	ارزیاب	عدالت‌خواه
	تعداد	۱	۲	۲	۲	۸	۴
	مؤلف	درک	نگرش	میزان	احساس	اولویت‌بندی	
	تعداد	۱۱	۱	۱	۷	۲	

۷- گفتمان‌شناسی پایان‌نامه‌ها

زمینه تاریخی شکل‌گیری دولت‌های پس از انقلاب اسلامی ایران در قالب گفتمان تاریخی و زمینه‌های عدالت در عرصه جهانی از منظر گفتمان عدالت‌خواهی قابل درک و بررسی است.

گفتمان‌های تاریخی دولت‌های ایران پس از انقلاب اسلامی از بهمن ۱۳۵۷ تا سال ۱۴۰۰ شامل دولت حداقلی و لیبرالی، دولت قناعت و مساوات، دولت اصلاح مناسبات اجتماعی، دولت توسعه اقتصادی، دولت توسعه سیاسی، دولت حمایت از فرودستان و دولت اعتدال و توسعه (زایرکعبه، ۱۳۹۶) است. همانطور که در جدول ۱۱ مشاهده می‌شود ۱۸ پایان‌نامه معادل ۵۶ درصد پایان‌نامه‌ها در گفتمان تاریخی «دولت حمایت از فرودستان» شکل گرفته است. دلالت‌های این گفتمان تاریخی شامل توزیع مساوی فرصت‌ها و امکانات، بازتوزیع به نفع فرودستان، خدمت به توده مردم، اختصاص بودجه به استان‌های محروم، سهمیه‌بندی جنسیتی دانشگاه‌ها، تحکیم نهاد خانواده، فرصت برابر تصدی پست‌های سیاسی، سفرهای استانی، پرداخت یارانه نقدی، توزیع سهام عدالت، مسکن مهر و هدفمندی یارانه‌ها بوده است.

جدول ۱۱. فراوانی پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی متأثر از گفتمان‌های تاریخی انقلاب اسلامی

گفتمان تاریخی	بهمن ۱۳۵۷ تا مرداد ۱۳۶۸	مرداد ۱۳۶۸ تا اردیبهشت ۱۳۷۶	خرداد ۱۳۷۶ تا خرداد ۱۳۸۴	تیر ۱۳۸۴ تا خرداد ۱۳۹۲	تیر ۱۳۹۲ تا خرداد ۱۴۰۰
	دولت اصلاح مناسبات اجتماعی	دولت توسعه اقتصادی	دولت توسعه و اصلاحات سیاسی	دولت حمایت از فرودستان	دولت اعتدال و توسعه
فراوانی	۰	۴	۴	۱۸	۶
درصد	۰	۱۲/۵	۱۲/۵	۵۶/۲۵	۱۸/۷۵

گفتمان‌های عدالت‌خواهی بر مبنای تعریف عدالت، نظریه‌های عدالت، دوره‌های تاریخی، رویکردهای ایدئولوژیک، مکاتب فلسفی و مانند اینها شکل گرفتند که در این پژوهش بر اساس سنخ‌بندی لیبرالیستی، نئولیبرالیستی، سوسیالیستی، راولزی، جماعت‌گرایی و اسلامی (اختری و ذوالفقاری، ۱۳۹۶)، سه گفتمان اساسی فردگرایی، جامعه‌گرایی و اسلامی‌سازی امور با دلالت‌های مفهومی سلبی و ایجابی مشترک، مبنای دسته‌بندی پایان‌نامه‌ها قرار گرفتند. مطابق جدول ۱۲ تعداد ۲۱ پایان‌نامه بر اساس موضوع و ۱۸ پایان‌نامه بر اساس تعریف از عدالت، در سنخ گفتمان جامعه‌گرایی قرار می‌گیرند. دلالت‌های اساسی این گفتمان شامل خیر عمومی، جمع‌گرایی، وظیفه‌گرایی و رفع نیاز، فضیلت‌محوری و تمرکززدایی از ثروت، قدرت و افتخار است.

جدول ۱۲. فراوانی پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی متأثر از گفتمان‌های عدالت‌خواهی

اسلامی	جامعه‌گرایی		فردگرایی			موضوع‌ها و واژه‌های کلیدی گفتمان عدالت‌خواهی
	جماعت‌گرایی	سوسیالیستی	راولزی	نئولیبرالیستی	لیبرالیستی	
دادن حق هر صاحب حق، توزیع متناسب با استعدادها، توانایی‌ها و شایستگی‌ها، قرارگیری در جایگاه با معیار عقل و شرع و عرف، فضیلت‌محوری و وظیفه‌گرایی	خیر عمومی، جمع‌گرایی، فضیلت‌محوری و تمرکززدایی از ثروت، قدرت و افتخار	برابری، جمع‌گرایی و رفع نیاز	اصول عدالت در وضع نخستین، قرارداد اجتماعی، آزادی برابر، برابری منصفانه، وظیفه‌گرایی و اصل تفاوت	آزادی، عقل سلیم اقتصادی، رشد و ثبات اقتصادی، فردگرایی، فایده‌گرایی، اقتصاد بازار آزاد، بازار نهاد اصلی	آزادی، فردگرایی، برابری فرصت‌ها و فایده‌گرایی	
۳	۲۱		۸			گفتمان‌شناسی فراوانی
۹/۴	۶۵/۶		۲۵			بر اساس موضوع درصد
۴	۱۸		۱۰			گفتمان‌شناسی فراوانی
۱۲/۵	۵۶/۲۵		۳۱/۲۵			بر اساس تعریف درصد

نتیجه‌گیری

تنوع معانی عدالت این امکان حداکثری را فراهم می‌کند که بخش مهمی از پژوهش‌های حوزه علوم انسانی که با موضوع برابری، نابرابری، فرصت، شایستگی، حق، استعداد، راستی، تقوا، قانون، آزادی، انصاف، اعتدال، تناسب، خیر عمومی، قرارداد اجتماعی و عقل و خرد انجام شده است در زمره عدالت‌پژوهی قرار گیرند؛ اما در اینجا و بنا به تعریف، تنها پژوهش‌هایی که به طور مستقیم به مفهوم عدالت پرداخته‌اند در این عرصه جای گرفته‌اند.

پایان‌نامه‌های نمایه شده در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی دانشگاه‌ها و پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایران داک) نشان می‌دهد که تا پایان سال ۱۴۰۱ تعداد ۸۱۵ پایان‌نامه با موضوع عدالت‌پژوهی در ۱۰ دانشگاه برتر ایران دفاع شده که تعداد ۳۲ پایان‌نامه بر اساس چارچوب مرور نظام‌مند در این پژوهش مورد ارزیابی قرار گرفته است.

تعداد کم پژوهش‌های مربوط به عدالت‌پژوهی در حوزه جامعه‌شناسی، که به معنی ۳۲ پژوهش در ۱۰ دانشگاه برتر ایران طی ۵۰ سال است، بازگوی این واقعیت است که هر دانشگاه به‌طور متوسط تعداد ۳/۲ پایان‌نامه در این زمینه در این مدت بالنسبه طولانی تولید کرده است و این نکته ضرورت گسترش کمی عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی (روبنستاین، ۱۹۸۸) را نشان می‌دهد. به عنوان راهکاری برای این اقدام، باید نظام مسائل عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی تدوین و موقعیت مسئله عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی تحلیل و ارزیابی گردد (اکبری و همکاران، ۱۳۹۵؛ پیغامی و همکاران، ۱۳۹۵). با طرح مسائل متعدد عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی، قطعاً پژوهش‌ها ضمن وابستگی به مسائل عینی با تنوع و فراوانی زیادتری انجام می‌شود.

در ۸۱۵ پایان‌نامه عدالت‌پژوهی، سهم گروه علوم اجتماعی ۶۳ پایان‌نامه با رتبه ششم (جدول ۴) و موضوع عدالت جامعه‌ی ۵۲ پایان‌نامه و با رتبه ششم (جدول ۵) بوده است. به سخن دیگر پژوهشگران رشته‌های حقوق، مدیریت، روانشناسی، جغرافیا و علوم سیاسی بیشتر از علوم اجتماعی نسبت به عدالت‌پژوهی اقبال نشان داده‌اند و موضوع عدالت سازمانی، عدالت حقوقی، عدالت فضایی، عدالت سیاسی و عدالت اقتصادی بیش از عدالت جامعه‌ی مورد توجه بوده است.

بر اساس نمودار شماره ۲ طی سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۰ شاهد رشد قابل توجه پایان‌نامه‌های عدالت‌پژوهی هستیم که البته این رشد بعد از سال ۹۰ دچار نوسان رو به افول شده است. با توجه به اینکه عدالت‌پژوهی با نیاز اساسی عدالت‌خواهی در جامعه نسبت مستقیم دارد، به نظر می‌رسد تغییرات عدالت‌پژوهی نیز وابسته به زمینه‌های اجتماعی است که عدالت‌خواهی را هر چند در سطح

روبنایی جامعه پررنگ‌تر کرده است بنابراین نقش دولت‌ها و گفتمان‌های عدالت‌خواهی تقویت‌کننده یا پاسخگو به این نیاز، غیرقابل انکار است.

در زمینه کیفیت عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی، یکی از نارسایی‌های مهم نپرداختن به موضوع پایایی و اعتبار ابزار سنجش است. یافته‌های مرور نظام‌مند نشان می‌دهد حدود نیمی از پایان‌نامه‌ها فاقد ارزیابی پایایی و اعتبار است. معمولاً استفاده از روش تحقیق کیفی یکی از مهمترین دلایلی است که برخی پژوهشگران به موضوع پایایی و اعتبار نپردازند درحالی‌که یکی از معیارهای مهم ارزیابی کیفیت تحقیق کیفی موضوع اعتبار و پایایی (قابلیت اعتماد، انتقال‌پذیری، تصدیق‌پذیری و اطمینان‌پذیری) است (فلیک، ۱۳۹۱: ۴۱۱). عدم توازن در راهبرد انتخابی برای پژوهش‌ها و استفاده نکردن از استقرا به عنوان یکی از راهبردهای چهارگانه انجام پژوهش، عدم انجام تحقیقات کاربردی، عدم توجه به پرسش‌های «چرایی» در بین پرسش‌های تحقیق و عدم توازن بین ابعاد گستره عدالت‌پژوهی از زمره دیگر نارسایی‌هاست. به طوری‌که هیچکدام از پایان‌نامه‌ها به گستره روش‌شناختی عدالت‌پژوهی وارد نشده‌اند؛ این نکته مؤید نظر روبنستاین (۱۹۸۸) درباره عدم توجه به گسترش کیفی عدالت‌پژوهی در جامعه‌شناسی است.

معرفت‌شناسی هر پژوهشی وابسته به هستی‌شناسی آن است و انتخاب روش تحقیق متکی بر معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی است. در پاسخ به پرسش اصلی این پژوهش می‌توان گفت مقایسه داده‌های جدول‌های ۷ و ۹ نشان می‌دهد هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی پایان‌نامه‌های مرور نظام‌مند با یکدیگر هماهنگی لازم را ندارد. معرفت‌شناسی ابطال‌گرایی در پرسش‌های تحقیق مرور نظام‌مند، غالب است؛ اما یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد هستی‌شناسی اکثر پرسش‌ها، واقع‌گرایی سطحی است و این در حالی است که معرفت‌شناسی ابطال‌گرایی با واقع‌گرایی محتاط و روش‌قیاسی - فرضیه‌ای ارتباط دارد (محمدپور، ۱۳۸۹: ۴۹). هستی‌شناسی واقع‌گرای سطحی به تجربه‌گرایی منتج می‌شود و روش مشاهده مستقیم و انجام آزمایش باید انجام شود. به نظر می‌رسد برخی پژوهشگران بدون توجه به ماهیت هستی‌شناختی پرسش‌های تحقیق خود وارد عرصه شناخت شده و بی‌توجهی آشکاری به این قاعده روش‌شناختی در انجام پژوهش‌ها شده است. زمانی که تناسب لازم بین مفروضات معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و روش‌شناسی پژوهش وجود نداشته باشد فاصله معناداری بین نتایج تحقیق و واقعیت‌های جامعه به وجود خواهد آمد (بلیکی، ۱۳۹۱). یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد در بیش از ۶۷ درصد پرسش‌های پژوهش هماهنگی لازم بین هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی وجود ندارد. یعنی از بین

۱۴۲ پرسش تحقیق تعداد ۹۵ مورد آنها فاقد تناسب در زمینه هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی هستند.

مطالعه پایان‌نامه‌های با موضوع عدالت جامعه‌ی نشان می‌دهد در بین گستره‌های چهارگانه عدالت پژوهی توجه به نظریه‌پردازی‌ها زیاد بوده و در این بین نظریه‌آزمایی اقدام قابل ملاحظه پژوهشگران در پایان‌نامه‌ها بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که به‌رغم اهمیت انجام مطالعات اختصاصی در زمینه روش‌شناسی و روش تحقیق پژوهش‌های اجتماعی (محمدپور، ۱۳۸۹) و ضرورت توجه ویژه به روش و روش‌شناسی در عدالت پژوهی (پیغامی، ترابزاده جهرمی و سجادیه، ۱۳۹۵) هیچکدام از پایان‌نامه‌ها به موضوع روش‌شناسی در عدالت پژوهی توجه جدی نکرده‌اند. فقدان پژوهش در حوزه روش‌شناسی عدالت، تأییدی بر نتایج مطالعات میرسندسی (۱۳۹۰)، استرن (۲۰۱۶) و فیگن (۲۰۰۱) مبنی بر عدم بررسی عمیق و گسترده جامعه‌شناسی در جنبه‌های نظری و عملی عدالت است.

عدالت پژوهی به عنوان موضوع و جامعه‌شناسی به عنوان حوزه پژوهش در مواجهه با یکدیگر فرصت‌ها و تهدیدهایی به وجود می‌آورند که مهمترین فرصت‌ها برای عدالت پژوهی، ساماندهی مفاهیم مختلف متناظر یا مترادف با عدالت در حوزه جامعه‌شناسی ذیل عدالت پژوهی است. مارکس، وبر، پارتو و پارکین در تحلیل نابرابری، ابعادی از نقش مالکیت خصوصی، تأثیر قدرت، مشروعیت و حیثیت، حکومت با زور و مکر و تفسیر نظام‌های معنایی نابرابری‌ها (پارکین) را بیان کرده‌اند. نگاه متفاوت و متکثر به برابری شامل برابری فرصت، برابری نتیجه‌ی عینی، برابری ذهنی، برابری مرتبه‌ای و برابری نسبی (مارشال، ۲۰۰۵) با نوع برابری ساده یا برابری عددی ریکور (۱۳۹۹) امکان صورت‌بندی معنایی چندوجهی از برابری در حوزه جامعه‌شناسی را فراهم کرده است. این فرصت به دلیل نگاه پیچیده جامعه‌شناسی به برابری بر اساس معانی مختلف آن است که با مفهوم «برابری پیچیده» والزر (۱۳۸۹) مبتنی بر پیچیدگی حوزه‌های مختلف جامعه متفاوت است. اما تهدیدی که همواره جامعه‌شناسی در مواجهه عدالت‌پژوهی با آن روبرو بوده، عدم توجه کافی جامعه‌شناسی به عدالت‌پژوهی است که قدم اول رفع این تهدید، پژوهش‌های معناشناختی عدالت در این حوزه و بازگشت نگاه هنجاری به عدالت (لایبگ و سائر، ۲۰۱۶؛ استرن، ۲۰۱۶) در جامعه‌شناسی است. تحلیل و ارزیابی پژوهش‌های مربوط به عدالت با رویکرد رئالیسم انتقادی امکان نگاه عمیق به ساختارهای پنهان و پنهان این عرصه را فراهم می‌کند و با اتخاذ معرفت‌شناسی واقع‌گرایی نوین که با هستی‌شناسی رئالیسم انتقادی تناسب دارد امکان بهره‌گیری از مکانیسم علی و مدل‌سازی را در

عدالت‌پژوهی فراهم می‌کند. با صورت‌بندی رئالیسم انتقادی از عدالت‌پژوهی در لایه‌های سه‌گانه امر بالفعل^۱ شامل الگوهای عدالت‌پژوهی که به وقوع می‌پیوندند، امر تجربی^۲ شامل ادراکات و مشاهدات افراد از عدالت‌پژوهی و امر واقعی^۳ که شامل ساختارها یا مکانیسم‌های زیربنایی عدالت‌پژوهی است، امکان آگاهی پژوهشگران اجتماعی از رویه‌های درست و نیز برحذر داشتن از مسیرهایی که نباید در عدالت‌پژوهی بکار گرفته شوند (برت، ۱۳۹۷) فراهم می‌شود.

منابع

- اختری، زینب و ابوالفضل ذوالفقاری (۱۳۹۶). بررسی گفتمان عدالت اجتماعی و موانع دستیابی به آن از نظر اساتید جامعه‌شناسی دانشگاه‌های دولتی تهران. *اسلام و مطالعات اجتماعی*، سال پنجم، شماره ۱، صص ۱۰۶-۱۳۶.
- اکبری، رضا، محمدصادق ترابزاده جهرمی و محسن حبیبی (۱۳۹۵). درآمدی بر الگوریتم تحلیل موقعیت مسئله در عدالت‌پژوهی، *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، دوره نهم، شماره ۱، زمستان ۱۳۹۵، صص ۱۴۷-۱۶۶.
- بی، ازل (۱۳۸۶). *روشهای تحقیق در علوم اجتماعی*، جلد اول، ترجمه رضا فاضل، تهران: سمت.
- برت، پاتریک (۱۳۹۷). *فلسفه‌ی علوم اجتماعی*، ترجمه محمد هدایتی، تهران: شب‌خیز.
- برگر، پتر و توماس لوکمان (۱۳۹۴). *ساخت اجتماعی واقعیت*، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بلیکی، نورمن (۱۳۹۱). *طراحی پژوهش‌های اجتماعی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی.
- بودون، ریمون و فرانسوا بوریکو (۱۳۸۵). *فرهنگ انتقادی جامعه‌شناسی*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: فرهنگ معاصر.
- پیغامی، عادل و محمدصادق ترابزاده جهرمی و سیدعلیرضا سجادیه (۱۳۹۵). *گفتارهایی در عدالت اجتماعی*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- توکل، محمد و ایمان عرفان منش (۱۳۹۳). فراتحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران، *فصلنامه بررسی مسائل اجتماعی ایران*، دوره ۵، شماره ۱، صص ۴۵-۷۵.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۰). *نظریه عدالت از دیدگاه فارابی، امام خمینی و شهید صدر*، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

1. the actual
2. the empirical
3. the real

- خوانساری، محمد (۱۳۹۵). **دوره مختصر منطق صوری**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دورکیم، امیل (۱۳۹۹). **قواعد روش جامعه‌شناسی**، ترجمه هوشنگ ناییبی، تهران: آگاه.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۷). **توسعه و تضاد**، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۸). **سرطان اجتماعی فساد**، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۴). **کندوکاوها و پنداشته‌ها مقدمه‌ای بر روش‌های شناخت جامعه و تحقیقات اجتماعی**، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رویمر، جان (۱۳۸۲). **برابری فرصت**، ترجمه محمدخضری، تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- ریتزر، جورج (۱۳۸۶). **نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر**، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.
- ریکور، پل (۱۳۹۹). **عادلانها**، ترجمه مهدی فیضی، تهران: شب‌خیز.
- زایرکعبه، رحیم (۱۳۹۶). **زمینه‌های جامعه‌شناختی تکوین و تحول گفتمان‌های عدالت در دولت‌های پس از انقلاب اسلامی ایران، پایان‌نامه دکتری**، تبریز: دانشگاه تبریز.
- زاهدی‌مازندرانی، محمدجواد (۱۳۸۲). **توسعه و نابرابری**، تهران: مازیار.
- زاهدی، محمدجواد و محمود نوائی لواسانی (۱۳۹۵). **ارزیابی برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران از منظر بازنمایی و کاربست نظریه‌های رفاه و عدالت اجتماعی (با تأکید بر برنامه پنجم توسعه)**، فصلنامه **مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران**، دوره ۵، شماره ۱، صص ۴۳-۷۸.
- سن، آمارتیاکومار (۱۳۹۰). **اندیشه عدالت**، ترجمه وحیدمحمودی و هرمز همایون پور، تهران: کندوکاو.
- شارون، جوئل (۱۳۹۷). **ده پرسش از دیدگاه جامعه‌شناسی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نی.
- شهریاری، ایاز (۱۳۳۶). **تفسیر آیاتی که راجع به عدل در قرآن مجید ذکر گردیده، پایان‌نامه کارشناسی**، تهران: دانشگاه تهران.
- شبخاوندی، داور (۱۳۸۶). **جامعه‌شناسی انحرافات و مسائل جامعتی ایران**، تهران: نشر قطره.
- عبداللهیان، حمید، **واژگان روش‌شناختی**، بازیابی در بهمن ماه ۱۴۰۰ از وبسایت:
<https://tehran.academia.edu/HamidAbdollahyan?swp=tc-au-17050146>
- فاضلی، محمد (۱۳۸۶). **ناکارآمدی جامعه‌شناسی در ایران، رشد علوم اجتماعی**، دوره یازدهم، شماره ۲، صص ۲۱-۳۰.
- فلیک، اووه (۱۳۹۱). **درآمدی بر تحقیق کیفی**، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی. ۴۹۲ص.
- قاسمی، حمید و همکاران (۱۴۰۰). **مرجع پژوهش**، ویراست ۱۸، تهران: اندیشه آرا.
- قانع‌راد، محمد امین (۱۳۹۵). **آیا جامعه‌شناسی ایرانی داریم؟ روزنامه ایران**، شماره ۶۲۳۲.

کریپندورف، کلوس (۱۳۹۸). تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ ناییبی، چاپ دوازدهم، تهران: نشر نی.

کلانتری، عبدالحسین و فاطمه فقیه ایمانی (۱۳۹۲). فراتحلیل پژوهش‌های انجام شده درباره نابرابری جنسیتی، فصلنامه زن در فرهنگ و هنر، دوره ۵، شماره ۱، ۱۴۲-۱۲۵.

گولد، جولیاوس و ویلیام کولب (۱۳۷۶). فرهنگ علوم اجتماعی، ویراستار محمد جواد زاهدی مازندرانی، تهران: مازیار.

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۹). جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

مؤمنی، فرشاد. (۱۳۹۶). عدالت اجتماعی، آزادی و توسعه در ایران امروز، تهران: نقش و نگار.

محمدپور، احمد (۱۳۸۹). روش در روش: درباره ساخت معرفت در علوم انسانی، تهران: جامعه‌شناسان. میرسندهی، سیدمحمد. (۱۳۹۰). چشم‌انداز جامعه‌شناسی به عدالت، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

نوائی لواسانی، محمود، رحمت‌الله صدیق سروسستانی و محمدجواد زاهدی مازندرانی (۱۳۹۲). احساس عدالت و عوامل اجتماعی مرتبط با آن، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۴۹، صص ۱۵۹ الی ۱۸۶. نوروزی، سجاد (۱۳۸۷). مشکلی به نام زبان علم، بازیابی در دی ۱۴۰۰ از وبسایت:

hamshahronline.ir/xCKb

والزر، مایکل (۱۳۸۹). حوزه‌های عدالت، ترجمه صالح نجفی، تهران: ثالث.

وبر، ماکس (۱۳۸۷). روش‌شناسی علوم اجتماعی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: مرکز.

هورست، چارلز ای. (۱۳۹۶). نابرابری اجتماعی: انواع، علل و پیامدها، ترجمه علی شکوری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

----- (۱۳۹۸). پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج)، بازیابی در تاریخ ۱۹ آذر ۱۳۹۸ از

وبسایت:

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/>

----- (۱۳۹۸). پرتال جامع علوم انسانی بازیابی در تاریخ ۱۹ آذر ۱۳۹۸ از وبسایت:

<http://ensani.ir/fa>

----- (۱۴۰۰). پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC)، بازیابی در تاریخ ۲۹ مرداد ۱۴۰۰

از <https://ur.isc.ac/>

----- (۱۳۹۸). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، بازیابی در تاریخ ۱۹

آذر ۱۳۹۸ از وبسایت: <http://opac.nlai.ir/opac-prod/index.jsp>

Bellah, R., Madsen, R., Sullivan, W., Swidler, A., & Tipton, S & (1991). *The Good Society* (1st ed). New York: Knopf.

- Feagin, J. R. (2001). Social Justice and Sociology: Agendas for the Twenty-First Century. **American Sociological Review**, Vol. 66 ,1–20.
- Garfinkel, Harold & D. Lawrence Wieder. 1992. "Two Incommensurable, Asymmetrically Alternate Technologies of Social Analysis." pp. 175-206 in Text in Context: **Contributions to Ethnomethodology**, edited by Graham Watson and Robert M. Seiler. Newbury Park, CA: Sage.
- Glass, G.V. (1976). Primary, secondary and meta-analysis of research. **Educational Researcher** 10: 3-8.
- Liebig, S. & Sauer, C. (2016). Sociology of Justice. In C. Sabbagh, & M. Schmitt (eds.), **Handbook of Social Justice Theory and Research** (pp. 37-59). Springer Science + Business Media New York.
- Longres, J, F. & Scanlon, E. (2001) Social Justice and the Research Curriculum, **Journal of Social Work Education**, 37:3, 447-463.
- Maynard, D, W. & Manzo, J, F. (1993). On the Sociology of Justice: Theoretical Notes from an Actual Jury Deliberation. **Sociological Theory**, Vol. 11, No. 2, 171-193.
- Opotow, S. (2011). **Social Injustice. The Encyclopedia of Peace Psychology**. doi:10.1002/9780470672532.wbep256
- Reisch, M. (2017). **Educating doctoral students** for social justice research. Keynote Presentation at the Group for the Advancement of Doctoral Education in Social Work Annual Meeting. University of Minnesota, Minneapolis, MN.
- Rubinstein, D. (1988). The concept of justice in sociology. **Theory and Society**, 17(4), 527–550.
- Scott, J. & Marshall, G. (2005). **A Dictionary of Sociology** (Oxford Quick Reference)-OUP Oxford.
- Strand, M. (2016). Justice. Retrieved in February 2022 from <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0179.xml#obo-9780199756384-0179-bibItem-0006>.
- Wittgenstein, L. (1958). **Philosophical Investigations**. New York: Macmillan.
- (2019). JSTOR, Retrieved in December 2019 from <https://www.jstor.org/>.
- , (2021). The Centre for Science and Technology Studies (CWTS), CWTS Leiden Ranking 2021. Retrieved August 21, 2021, from <https://www.leidenranking.com/ranking/2021/list>